

BRABANTSE BIESBOSCH

NATUURLIJK STRIJDTONEEL

Linies, schansen en vestingwerken
tussen Breda-Noord en Geertruidenberg

Toeristisch-recreatieve kansen

Visie en projectvoorstellen

23 maart 2007

Colofon

Titel rapport: Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel. Linies, schansen en vestingwerken tussen Breda-Noord en Geertruidenberg, toeristisch-recreatieve kansen. Visie en projectvoorstellen.

Redactie: P.F.M. van Dijk

Status: concept

Uitgave: 23 maart 2007

Van Dijk Advies, Bredaseweg 14, 4901 KL Oosterhout

e-mail: vandijk.advies@tiscali.nl

Opdrachtgevers: gemeenten Drimmelen, Geertruidenberg, Oosterhout en Breda

Projectgroep:

Gemeente Drimmelen	: Jacques de Gruijter
Gemeente Geertruidenberg	: Nicole de Kort
Gemeente Oosterhout	: Dolly van Dijk
Gemeente Breda	: Mark Berends
SES West-Brabant	: Erik Willemsen
Brabant aan de Biesbosch	: Sandra Versteegen
Staatsbosbeheer	: Sonja Vrijenhoek
VVV Oosterhout	: Lenie Simons
Stuurgroep Cultuurhistorie West-Brabant	: Ger Wetzels
Van Dijk Advies	: Paul van Dijk

Met dank aan:

David Ross (Stichting Menno van Coehoorn) voor zijn aanvullingen op de geschiedkundige teksten

Dit project is mede tot stand gekomen met subsidies van:

Provincie Noord-Brabant (projectbureau Wijde Biesbosch)

Regionaal Economisch Actieprogramma (REAP)

© Gebruik van gegevens uit dit rapport is toegestaan, mits met bronvermelding

Inhoudsopgave

1	INLEIDING	1
1.1	AANLEIDING	1
1.2	DOELSTELLING EN OPZET VAN DIT PROJECT	1
1.3	HET PLANGEBIED	2
1.4	LEESWIJZER	2
2	HISTORIE EN RECREATIE ALS ONTWIKKELINGSSTRATEGIE	3
3	BELEID TOERISME, RECREATIE EN CULTUURHISTORIE	5
3.1	RIJKS- EN PROVINCIAAL BELEID	5
3.2	BELEID EN SPEERPUNTEN VAN DE GEMEENTEN	6
3.3	OVERIGE BELEIDSKADERS EN AANDACHTSPUNTEN	8
4	HISTORISCHE EN LANDSCHAPPELIJKE CONTEXT	11
4.1	HET LANDSCHAP	11
4.1.1	De natuurlijke basis: bodem, water en reliëf	11
4.1.2	Landschapskenmerken en -waarden	12
4.2	DE (RESTERENDE) VERDEDIGINGSWERKEN	15
4.2.1	De linies, schansen en vestingwerken in deze regio	15
4.2.2	Relaties met de omgeving: het Zuiderlijk Frontier, de Zuiderwaterlinie en de Nieuwe Hollandsche Waterlinie	17
5	HUIDIGE KENMERKEN TOERISME EN RECREATIE	19
5.1	BINNEN HET PLANGEBIED	19
5.2	RELATIES MET DE OMGEVING	21
6	WENSEN EN KANSEN	23
6.1	RESULTATEN VAN DE ENQUÊTE	23
6.2	RESULTATEN WORKSHOP	24
7	VISIE EN PROJECTVOORSTELLEN	25
7.1	TOERISTISCH-RECREATIEF CONCEPT: 'BRABANTSE BIESBOSCH, NATUURLIJK STRIJDTONEEL'	25
7.2	AMBITIE EN HOOFDKOERSEN	26
7.3	ONTWIKKELINGSVISIE LANDSCHAP EN CULTUURHISTORIE	27
7.4	TOERISTISCH-RECREATIEVE ONTWIKKELINGSVISIE	29
7.5	FINANCIERING EN SUBSIDIES	32
7.6	OVERZICHT PROJECTVOORSTELLEN	33
	Uitwerking projectvoorstellen	35-75
	Literatuur	77

Bijlagen

1. Nadere specificatie resultaten van de enquête (april 2006)
2. Overzicht visies, ideeën en voorstellen van de workshop 18-1-2007

SAMENVATTING / RESUMÉ

De gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en Breda hebben als overeenkomst dat zij ooit deel hebben uitgemaakt van historische strijdtoneelen. Brabanders, (Staats-)Hollanders, Spanjaarden, Fransen, Engelsen, Duitsers en Polen hebben hier gedurende 700 jaar hun oorlogssporen achtergelaten. Daardoor staat nu de Slotbosse Toren in Oosterhout, is Geertruidenberg een vestingstad en zijn verspreid in het gebied linies, schansen en oude sluizen herkenbaar. Straat- en veldnamen als Statendamweg, Middelschans en Batterij geven aan dat er ook al vele van deze oorlogswerken zijn verdwenen.

Deze werken staan niet op zich, maar maken deel uit van een lint van historische verdedigingswerken langs de westelijke en noordelijke zijde van de provincie Noord-Brabant. Vanuit het besef dat deze werken maar beperkt toeristisch en recreatief worden benut, is in 2005 in opdracht van het Brabants Bureau voor Toerisme (BBT) de visie *'West-Brabantse verdedigingslinies toeristisch en landschappelijk in het vizier'* opgesteld. Voor de zone Breda-Geertruidenberg is daarin als centraal thema 'Victorie' benoemd. Daarnaast heeft de provincie Noord-Brabant in 2006 de nota *'Over de hele linie. Verleden, heden en toekomst van de Zuiderwaterlinie'* uitgebracht. Doel daarvan is om de krijgshistorie met waterlinies en vestingwerken voor heel Brabant meer als inspiratiebron voor ruimtelijke visies en inrichtingsplannen te gebruiken en om deze in samenhangend verband van de gehele Brabantse verdedigingslinies te blijven zien.

Door de gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en Breda (-Noord) is de visie van het BBT in onderhavig rapport uitgewerkt. Deze uitwerking valt onder het samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch.

Doel van dit project is om meer toeristische en recreatieve kansen te benutten die de lokale historische verdedigingswerken actueel en potentieel bieden. Doelgroepen zijn de toeristisch-recreatieve gebruikers (toeristen, recreanten, bewoners en de jeugd) en de aanbieders (ondernemers). Om zowel lokale betrokkenheid en bekendheid over dit project te genereren en om lokale kennis en visies aan te boren is in 2006 een enquête gehouden onder betrokkenen en belangenverenigingen. Daarnaast zijn vele partijen begin 2007 uitgenodigd voor een workshop. De resultaten hiervan zijn in de visie en de plannen verwerkt.

Aansluitend aan het centrale thema 'Victorie' is een belevingsconcept voor toeristen en recreanten opgesteld: **'Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel'**. Dit belevingsconcept identificeert het landschap, de geschiedenis, de mensen en gebeurtenissen. Het concept maakt niet alleen de samenhang in het gebied helder, maar fungeert ook als inspiratiebron voor plannen en activiteiten die voortvloeien uit dit project.

Ten behoeve van de landschappelijke, cultuurhistorische en toeristisch-recreatieve ontwikkelingsvisie zijn enkele uitgangspunten benoemd:

1. De kenmerken en de ambitie voor dit gebied is in het algemeen gericht op landelijkheid, rust en ruimte. Alhoewel met dit project wel een toename van recreanten en toeristen wordt beoogd, is de ambitie voor het plangebied vooralsnog niet gericht op het structureel aantrekken van zeer grote hoeveelheden, zoals bijvoorbeeld in de vestingstadjes Willemstad en Heusden;
2. Het is van belang om aan betrokken partijen en de lokale bewoners snel te laten zien dat de gemeenten initiatief hebben genomen voor dit project en ook snel daadwerkelijk met resultaten komen. Een breed maatschappelijk draagvlak is immers van groot belang voor het slagen van dit project. De voorbeeldfunctie van de gemeenten kan alleen dan als sneeuwbal gaan werken om ook initiatieven van bewoners, belangengroeperingen en ondernemers in dit gebied te stimuleren. Mede vanuit deze overweging zijn de ambities er vooralsnog niet op gericht om direct grootschalig nieuwe projecten en organisatiestructuren op te zetten. In eerste instantie wordt vooral gezocht naar het 'laaghangend fruit': mogelijkheden die relatief eenvoudig en snel tot resultaten leiden, zonder al te veel voorbereiding en hoge investeringen. Wel kunnen voorbereidingen worden gestart voor complexere projecten, waarbij gewerkt wordt aan een meer structurele aanpak en financiële borg in beleids- en begrotingsprogramma's;
3. Zoek samenhang met soortgelijke processen in de omgeving, zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Zuiderwaterlinie.

Vanuit het uitgangspunt van een initiërende overheid is in juni 2006 al het eerste produkt van dit project verschenen: een fietsroute langs verdedigingswerken. De brochure is te koop bij de VVV's. Deze is in Geertruidenberg in september 2006 feestelijk gepresenteerd.

Onderhavig project voldoet aan de doelstellingen van het beleid van alle betrokken gemeenten. Daarbij zijn diverse overeenkomstige aandachtspunten te benoemen, zoals uitbreiding van evenementen en dagrecreatieve voorzieningen, arrangementsontwikkeling voor ééndags- en meerdaagse verblijven, betere informatievoorziening en -last but not least- het vergroten van de belevingswaarde. In navolging van de landelijke ontwikkelingen is de strategie voor cultuurhistorie, toerisme en recreatie niet alleen gericht op een sectorale aanpak, maar wordt een meerwaarde gezien, zowel inhoudelijk, organisatorisch als financieel, in een integratie met andere beleidsvelden als ruimtelijke ordening, water en natuur. Samenwerking met andere partijen, zoals Staatsbosbeheer, ZLTO, waterschap Brabantse Delta, het samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch en de provincie, is daarbij een voorwaarde. Integrale en vernieuwende projecten vergroten de kans op subsidies. Via het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG), de provincie Noord-Brabant en diverse andere bronnen zijn diverse subsidies en fondsen mogelijk.

In dit rapport zijn vele ideeën voor ontwikkelingen en projecten gegeven. Er zijn 15 projectvoorstellen uitgewerkt. Daarbij kan op hoofdlijnen onderscheid worden gemaakt in twee soorten voorstellen:

1. Organisatievoorstellen, zoals overlegstructuren en arrangementen
2. Inrichtingsvoorstellen (routes, informatiepanelen, gebruik van linies en schansen).

Het slagen van de doelstellingen en ambitie van deze visie omvat méér dan de uitvoering van projecten. Het instellen van een centrale coördinatiegroep (het 'commandocentrum') is één van de eerste en belangrijkste organisatorische stappen. De werkgroep stemt initiatieven voor projecten, activiteiten en evenementen af, zoekt versterking door samenhang en zet lijnen uit voor toekomstige ontwikkelingen, projecten en PR op het gebied van krijgshistorie, toerisme en recreatie. Deze werkgroep kan wellicht ook één van de deelwerkgroepen vormen in de toekomstige organisatiestructuur van de provinciale Zuiderwaterlinie.

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding

Een koppeling van toerisme en recreatie, cultuurhistorie en lokale landschapskenmerken biedt diverse perspectieven. Een dergelijke aanpak biedt ook potentiële economische impulsen. Door op een functionele, creatieve en vernieuwende wijze in te spelen op de landelijke vraag naar toeristisch vermaak in een historische omgeving, wordt tevens geïnvesteerd in behoud van de Hollandse historie. 'Behoud door ontwikkeling' noemen we dat.

Eén van de historische kenmerken in Nederland betreft de krijgsgeschiedenis, met forten, kastelen, linies, schansen en vestingwerken. Ook Brabant kent vele van dergelijke historische verdedigingswerken. Bekende toeristische voorbeelden zijn de vestingstadjes Willemstad en Heusden of het Kasteel van Heeswijk. Voor de militaire verdediging hebben deze werken nu geen functie meer. Zij vormen stille getuigen van onze krijgsgeschiedenis. Veel van deze historische kenmerken worden echter maar beperkt toeristisch en recreatief ingezet. En dat terwijl deze hiervoor prima perspectieven bieden.

Om de toeristisch-recreatieve kansen rondom de historische verdedigingswerken in West-Brabant te verbeteren is in 2005 in opdracht van het Brabants Bureau voor Toerisme een visie opgesteld: 'West-Brabantse verdedigingslinies toeristisch en landschappelijk in het vizier'. Hierin zijn toeristische streefbeelden opgesteld en enkele voorbeeldprojecten uitgewerkt. Het is nu aan vooral gemeenten en het toeristisch-recreatief bedrijfsleven om hieraan verder invulling te geven.

1.2 Doelstelling en opzet van dit project

Tussen Breda-Noord en Geertruidenberg bevinden zich diverse historische verdedigingswerken. De belangrijkste relictten daarvan zijn nu nog goed herkenbaar: het vestingstadje Geertruidenberg, de linies van Den Hout en Munnikenhof, de Spinolaschans en de Kleine schans en de Slotbosse Toren. Door de gemeenten Drimmelen, Oosterhout, Geertruidenberg en Breda en het SES West-Brabant wordt voor deze regio nu naar een lokale invulling gezocht van voornoemde visie. Als eerste stap hiervan is in juni 2006 een brochure uitgebracht met een thematische fietsroute langs de verdedigingswerken in de betrokken gemeenten en in de gemeente Werkendam. Deze is voor een bedrag van € 2,- via de VVV's te koop. Maar verwacht wordt dat er in deze regio veel meer toeristische en recreatieve mogelijkheden zijn. Daarom wordt tevens een lokale ontwikkelingsvisie opgesteld en vertaald naar projectvoorstellen, maatregelen en realisatieafspraken. Dit rapport is hiervan het resultaat.

Doel van het project is om meer en beter toeristische en recreatieve kansen te benutten die de lokale historische verdedigingswerken actueel en potentieel bieden. Er worden daarbij twee doelgroepen onderscheiden:

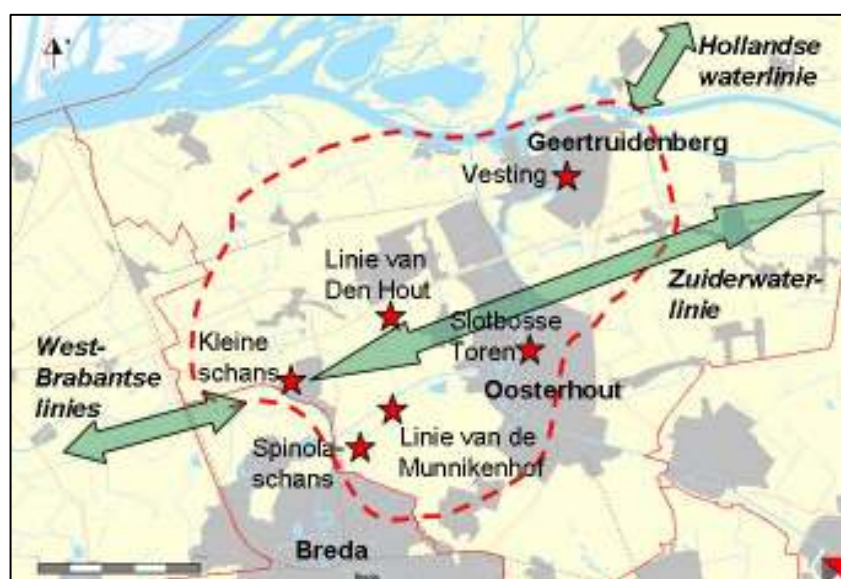
- toeristen en recreanten, inclusief de bewoners (en de jeugd) van het gebied: de consumenten
- toeristisch-recreatief bedrijfsleven en horeca: de 'aanbieders' van producten.

Naast toeristisch-recreatieve aspecten betekent dit dat ook lokale cultuurhistorische inrichtings- en beheermaatregelen bij de visie worden betrokken, gericht op behoud en herstel van de verdedigingswerken en de belevings-, gebruiks- en attractiewaarde daarvan. Daarbij is er ook naar gestreefd om dit zo mogelijk integraal te combineren met andere visies en plannen, zoals de aanleg van ecologische verbindingzones, waterberging, natuur- en landschapsherstel, etc.

1.3 Het plangebied

De focus van onderhavige visie is primair gericht op toeristisch-recreatieve wensen en kansen binnen het plangebied en daaraan gerelateerde cultuurhistorische en landschappelijke aspecten. Het plangebied is gelegen tussen Breda-Noord en Geertruidenberg. In afbeelding 1 is de ligging van het plangebied en van de belangrijkste resterende verdedigingswerken indicatief aangegeven.

Omdat toerisme en recreatie niet ophoudt bij de grens van het plangebied worden in deze visie ook de historische relaties en de kansen voor meekoppeling met toeristisch-recreatieve initiatieven en ontwikkelingen in de omgeving weergegeven. Gezien de aard van deze visie worden vooral relaties gelegd met de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak in West-Brabant en de Zuiderwaterlinie. In afbeelding 1 is dit illustratief weergegeven.

Afbeelding 1. Ligging van het plangebied, met de zes belangrijkste verdedigingswerken en de relaties met andere linies.

1.4 Leeswijzer

Na de inleiding in hoofdstuk 1 wordt in hoofdstuk 2 een toelichting gegeven over de kansen om het thema cultuurhistorie als strategie in te zetten, teneinde toeristisch-recreatieve en zo mogelijk ook andere doelen te realiseren. Relevante beleidskaders voor dit gebied worden weergegeven in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 wordt cultuurhistorische en landschappelijke achtergrondinformatie gegeven. Hoofdstuk 5 beschrijft de huidige toeristisch-recreatieve kenmerken van dit gebied. Hoofdstuk 6 geeft het resultaat van de wensen en kansen die door bewoners, gebruikers, belangengroeperingen en het toeristisch-recreatief bedrijfsleven middels een enquête en een workshop zijn aangeleverd. De huidige kenmerken, de beleidskaders en de aangereikte wensen en overwegingen vormen de basis voor de visie en de projectvoorstellen, die in hoofdstuk 7 zijn beschreven.

2 HISTORIE EN RECREATIE ALS ONTWIKKELINGSSTRATEGIE

Archeologie en cultuurhistorie staan al geruime tijd op Europees en landelijk niveau hoog in de aandacht. Niet alleen vanwege geschiedkundige intrinsieke waarden, maar ook vanuit de aandacht voor gebiedseigen waarden en identiteiten. Elk gebied is anders. Het is de geschiedenis die elk gebied uniek maakt.

Vanuit dit besef zijn op Europees, landelijk, provinciaal en gemeentelijk niveau op het gebied van archeologie en cultuurhistorie vele verdragen, wetten, verordeningen, regelingen en beleidsnota's opgesteld. Deze zijn enerzijds ter bescherming en instandhouding van deze kenmerken en waarden, anderzijds ter stimulering voor het gebruik ervan. Denk aan het Verdrag van Malta, het Europees Cultureel Erfgoedbeleid, de Monumentenwet, de Nota Belvédère en de Cultuurhistorische waardenkaart van Brabant. Maar ook in de Nota Ruimte, het Streekplan Noord-Brabant, het Gebiedsplan Wijde Biesbosch en in bestemmingsplannen zijn regels en kaders voor bescherming en/of stimulering van het gebruik van historische gebieden en objecten gegeven.

Deze aanpak gericht op behoud, herstel en inpassing sluit helemaal aan op een beoogd herstel van de identiteit van gebieden, landschappen en steden. Elk gebied heeft immers een andere geschiedenis gehad, waardoor er verschillen zijn in het landschap, de opbouw van steden, de bouwkunst, boerderijtypen, volksgebruiken (zoals nijverheid en kledingdracht) en het dialect. Gebieden als de Kempen, de Baronie, het Groene Hart, de Meierij, de Peel en de Betuwe leiden al snel tot visuele beelden van landschappelijke basiskkenmerken. De relictten van historische gebeurtenissen, zoals bijvoorbeeld de krijgsgeschiedenis (met vestingsteden of de Grebbelinie, de Zuiderwaterlinie en de Nieuwe Hollandse Waterlinie) of oude

waterstaatsrampen (o.a. St.Elisabethvloed, Biesbosch, Baardwijksche Overlaat), verfijnen deze verschillen.

In Nederland is deze gebiedsidentiteit door diverse factoren sterk aangetast, herstel hiervan staat pas sinds enige jaren in de belangstelling. In het buitenland wordt de regionale identiteit van gebieden al veel langer gekoesterd. Zo kent iedereen wel de bruine borden langs de snelwegen in België, Duitsland en Frankrijk, met daarop de regionale beeldmerken. En de Engelse landschappen worden door ons geroemd om hun rustieke en historische waarden.

Daarnaast is in Nederland toerisme en recreatie een groeiend belang, zowel qua vrijetijdsbesteding als in economisch opzicht. Door voornoemde groeiende belangstelling voor de lokale geschiedenis staat een combinatie tussen beide de laatste jaren dan ook sterk in de belangstelling. Iedereen weet hoe druk het kan zijn in vestingsteden als Willemstad en Heusden. Niet alleen de horeca krijgt hiermee een impuls, maar ook andere sectoren als winkeliers, antiekhandelaren, kunstenaars (galeries), musea en recreatie-ondernemers. Volendam, Amsterdam, Alkmaar, Marken, Giethoorn en Kinderdijk genieten al jaren internationale bekendheid. Om van molens, klompen en tulpen als Hollandse beeldmerken nog maar te zwijgen.

Kortom, toerisme, recreatie en cultuurhistorie gaan heel goed samen. Velen zien hierin kansen om wensen te realiseren: als beeldmerk voor de lokale identiteit (PR, naamsbekendheid), voor behoud van waarden, als inspiratiebron om nieuwe ideeën vorm te geven en te realiseren of om geld te verdienen.

Vanuit dit besef en deze aandacht biedt een gecombineerde aanpak ook perspectieven voor (sub)financiering. Er zijn immers ook vele subsidiebronnen beschikbaar gekomen. De laatste jaren zijn met die subsidies vele cultuurhistorische initiatieven en projecten opgestart en uitgevoerd, zoals herstel van oude landschappen en landschapselementen, landgoederen, dorps- en stadsgezichten en historische gebouwen. De aandacht richt zich daarbij niet alleen op behoud en herstel, maar tevens -in de geest van de Nota Belvédère- op ontwikkeling. Daarbij wordt mede ingezet op een koppeling met andere functies en een multifunctioneel gebruik. Een aantal van deze voorbeelden ligt in deze regio. Zo is het herstel van het fort Steurgat bij Werkendam opgepakt door dit te combineren met woningbouw, worden kasteel Loevestein en fort Altena geëxploiteerd door een recreatief en educatief medegebruik, wordt de nieuwbouw van Geertruidenberg langs de Donge vormgegeven vanuit het concept van de vesting, is het fort St.Gertrudis (of liever: het voormalige Tuighuis) in Geertruidenberg door de Arjan van Dijkgroep met een nieuwe horecafunctie beleefbaar gemaakt en heeft de oude Kloosterkazerne van Breda een nieuwe functie gekregen met de vestiging van het Holland Casino.

Ook onderhavig project kan hierbij als een dergelijk voorbeeld worden gezien. Het koppelt de lokale krijgsgeschiedenis met toeristisch-recreatieve kansen en steekt daarbij in op behoud van deze historische waarden door een ontwikkeling met nieuwe mogelijkheden. In het vervolg van dit rapport worden deze kansen inzichtelijk gemaakt en vertaald naar projectvoorstellen en overlegstructuren.

3 BELEID TOERISME, RECREATIE EN CULTUURHISTORIE

3.1 Rijks- en provinciaal beleid

Op rijksniveau hebben vooral de ministeries van LNV, VROM en Economische Zaken te maken met verschillende aspecten van recreatie en toerisme. Door deze ministeries wordt onderkend dat er op dit moment te weinig recreatie- en ontspanningsmogelijkheden 'dicht bij huis' zijn en dat de bestaande voorzieningen vaak niet zijn aangepast aan de hedendaagse eisen. Het rijk wil hierin de komende jaren verandering brengen en heeft aandachtspunten benoemd voor 'recreatie in stad en buitengebied'. Voor een deel zal dat gebeuren binnen het Grote Stedenbeleid, zoals middels GIOS. In deze context zijn er mogelijk relaties tussen het plangebied als omgeving van Breda. Specifieke aandacht gaat voorts uit naar het realiseren van meer landelijke routenetwerken voor wandelen (deels door boerenland; zandpaden), fietsen en varen. Hiervoor zijn ook subsidie-regelingen in het leven geroepen. Coördinatie geschiedt door resp. Stichting Wandelplatform-LAW, stichting Fietsplatform en Stichting Recreatietoervaart Nederland. Daarbij wordt gestreefd -waar mogelijk- naar openstelling van bos- en natuurgebieden. Tenslotte is meer ruimte voor recreatief ondernemerschap wenselijk.

In 1999 is op initiatief van de ministeries VROM, OCW, LNV en V&W de Nota Belvédère vastgesteld. Met deze Nota pleiten de ministeries voor een respectvolle omgang met cultuurhistorische waarden. Men heeft daarvoor een ontwikkelingsgerichte strategie benoemd: 'behoud door ontwikkeling'. In deze strategie vormt de cultuurhistorie uitgangspunt voor planvormingsprocessen. Het doel is tweeledig: verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving en behoud van het cultuurhistorisch erfgoed. Het Belvédèrebeleid richt zich in beginsel op alle dorpen, steden en gebieden in het land. Wel zijn specifieke Belvédèregebieden en Nationale Landschappen benoemd, waarin het beleid is gericht op extra planologische bescherming. Binnen het plangebied zijn geen Belvédèregebieden en Nationale Landschappen aanwezig.

Het provinciaal beleid voor cultuurhistorie, in de beleidsnota 'Cultuurhistorie is een werkwoord' (2000), geeft de volgende doelstellingen:

- cultuurhistorie heeft mede een aanjaagfunctie voor cultuur, educatie en toerisme en recreatie
- cultuurhistorie versterkt de kwaliteit van de leefomgeving en draagt bij aan de regionale identiteit
- behoud van cultuurhistorie ten behoeve van toekomstige generaties.

In feite richt het beleid zich op zowel behoud als op inpassingsmogelijkheden met andere ontwikkelingen.

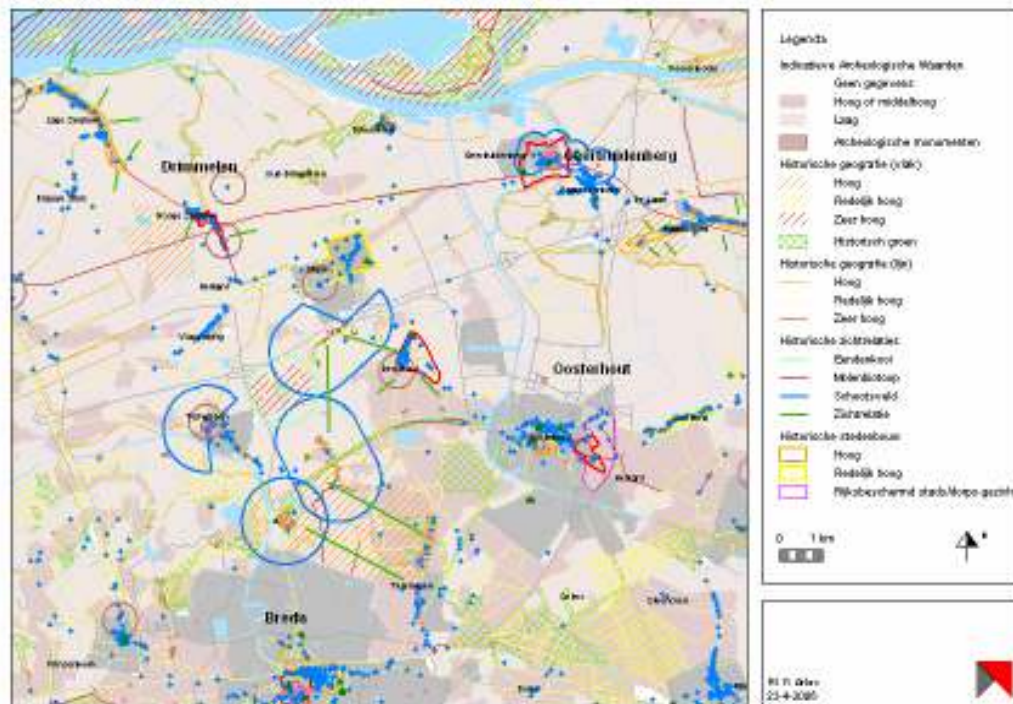
De provincie Noord-Brabant stelt in het Streekplan (2002) dat kansen voor toerisme en recreatie maximaal benut moeten worden, maar dat de mogelijkheden wel sterk afhankelijk zijn van de specifieke gebiedskenmerken. Zo wordt gesteld dat recreatief medegebruik afhankelijk is van de lokale kwetsbaarheid van natuur en landschap en dat nieuwe locaties voor verblijfsrecreatie slechts onder voorwaarden mogelijk zijn. Bij de inspanning van de provincie om het toerisme in Brabant te bevorderen, speelt het Brabants Bureau voor Toerisme (BBT) een belangrijke rol. Het BBT heeft als algemene taak toeristische voorlichting over en promotie van Brabant. De provincie wil dat het BBT steeds meer de spil wordt in de Brabantse toeristisch-recreatieve activiteiten.

Op de provinciale Cultuurhistorische waardenkaart (CHW, afbeelding 2) hebben de linies, schansen en de vesting Geertruidenberg bijzondere aanduidingen. Deze worden alle historisch-geografisch zeer hoog gewaardeerd. Kenmerkend zijn de schootsvelden om alle verdedigingswerken. Schootsvelden, ook wel Verboden Kringen genoemd, zijn zones waarbinnen van oudsher geen bebouwingen en opgaande begroeiingen toegestaan werden. In de huidige CHW-kaart hanteert de provincie hiervoor in principe een maat van 1 kilometer, tenzij lokale omstandigheden (zoals naoorlogse bebouwing) al tot grote veranderingen in deze zone hebben geleid. In dat geval wordt een zone van 300 meter gehanteerd. De begroeiingen van beide linies en de Spinolaschans zijn voorts opgenomen als Historische groenstructuren. Ook zijn zichtlijnen aangegeven.

In 2005 is het Gebiedsplan Wijde Biesbosch vastgesteld en vormt daarmee één van de provinciale toetsingskaders voor deze regio. Daarin is vermeld dat bevordering van extensieve recreatie kan door uitbreiding of verbetering van recreatieve routestructuren, bij voorkeur in combinatie met verbetering van de toegankelijkheid, landschapsherstel en met de thema's natuur en cultuurhistorie. De haven van Drimmelen is

als een recreatieve poort benoemd, een intensief recreatief punt vanwaar zowel de Biesbosch als het achterland tussen Geertruidenberg, Breda en Lage Zwaluwe middels o.a. routestructuren in recreatief en toeristisch opzicht te verbeteren.

De linies en schansen zijn benoemd als te ontwikkelen en versterken cultuurhistorische waarden.

Afbeelding 2. Cultuurhistorische waardenkaart, uitsnede regio Geertruidenberg-Breda-Noord

3.2 Beleid en speerpunten van de gemeenten

Gemeente Drimmelen

Toerisme en recreatie wordt in de StructuurvisiePlus (SV+) van de gemeente Drimmelen (2001) als één van de belangrijkste pijlers genoemd. Waterrecreatie (o.a. Biesbosch, Mark) is daarbij een belangrijk speerpunt, maar ook de één- en meerdaagse routerecreatie wordt specifiek genoemd als te verbeteren: bewegwijzering, uitgifte van brochures, koppelingen van bestaande routes en het aanbrengen van meer voorzieningen als rustpunten en informatiepanelen. De aanleg van nieuwe routes langs de vestingwerken is één van de genoemde doelstellingen. Gesteld is dat een verhoging van de recreatiedruk niet ten koste mag gaan van natuur- en historische waarden. Verbetering en uitbreiding van de verblijfsmogelijkheden, zoals aanpassing van de bestaande campings en vestiging van bed&breakfast, wordt wenselijk geacht.

Thans bereidt de gemeente een beleidsnota Toerisme en recreatie voor. In de concept-startnotitie worden routegebonden recreatie, verblijfsrecreatie en de relatie met het cultuurhistorisch erfgoed als speerpunten van het beleid benoemd, tezamen met samenwerking en promotie-activiteiten.

Gemeente Geertruidenberg

Het beleid en de doelstellingen van de gemeente Geertruidenberg zijn verwoord in het Toeristisch Recreatief Actieplan Geertruidenberg (TRAG; 2000) en in de StructuurvisiePlus (2001). Toerisme is daarin genoemd als belang voor een economische impuls. De gemeente richt zich daarbij op een eigen herkenbaar profiel als 'Vestingstad nabij de Biesbosch' en op toeristen die geïnteresseerd zijn in historie, cultuur en natuur. Men wil geen massale bezoekersstromen.

Specifieke in het TRAG en de SV+ genoemde items in dit verband zijn onder meer:

- Een aanpak gericht op behoud, herstel en toegankelijkheid van de vestingwerken en historische gebouwen. Dit omvat ook een aanpak gericht op enig herstel van de relatie tussen de vesting en de Dongezone;
- Aanleg van korte wandel- en fietsroutes, mede in relatie tot de landschapsontwikkelingsplannen;
- Het bevorderen van inbreng en betrokkenheid van het toeristisch-recreatief bedrijfsleven en horeca;
- Uitbreiding van het aantal evenementen en ontwikkeling van arrangementen;
- Het verbeteren van de historische en toeristisch-recreatieve informatievoorziening.

Gemeente Oosterhout

In de Stadsvisie-Plus van de gemeente Oosterhout (2000) wordt een groeiende recreatiebehoefte gesignaleerd. Dit wordt direct gekoppeld aan integratie met kansen voor natuur- en landschapswaarden, leefbaarheid en economie. In de Stadsvisie wordt aangekondigd dat, teneinde de kansen op het gebied van toerisme en recreatie optimaal te benutten en te sturen, een goed integraal toeristisch-recreatief beleid dient te worden opgesteld. Er zijn in de Stadsvisie geen specifieke beleidsuitspraken of gewenste koersen over de beide linies aangegeven.

In aansluiting op het gestelde in de Stadsvisie-Plus is in 2001 de beleidsnota Toerisme en recreatie opgesteld. Daarin is de hoofddoelstelling van het toeristisch-recreatief beleid geformuleerd: het verhogen van de aantrekkelijkheid en kwaliteit van Oosterhout voor zowel de eigen inwoners als voor bezoekers, waardoor de verblijfsduur en het aantal bezoeken aan Oosterhout zal toenemen, wat een positief effect heeft op de toeristisch-recreatieve bestedingen in Oosterhout en daarmee op de werkgelegenheid. Kwaliteitsverbetering en differentiatie van het huidige aanbod staat daarbij centraal, in plaats van 'meer van hetzelfde'. Daarbij wordt de nadruk gelegd op o.a.:

- Behoud, versterking en differentiatie in het aanbod van verblijfsrecreatie;
- Uitbreiding van dagrecreatieve voorzieningen, zoals cultuurtoerisme, plattelandstoerisme en arrangementen;
- Profileren. Hierbij is onder meer het concept van 'Oosterhout-familiestad' ontstaan;
- Samenwerking met andere overheden en partners en meer ketensamenwerking.

Gemeente Breda

In de Ontwikkelingsvisie Breda 2020 (2005) geeft de gemeente Breda aan zich onder meer te richten op een nieuwe economische ontwikkeling in de stad en het buitengebied, onder andere op het gebied van cultuur/belevingseconomie. Toerisme en recreatie worden ook vanuit dit economische perspectief benaderd.

In aansluiting op het nieuwe convenant tussen Breda en het rijk omtrent het Grote Stedenbeleid wordt in het plan van aanpak voor het toeristisch-recreatief actieplan 2006-2009 (Beleef Breda!, 2005) aangestuurd op de belevingseconomie. Daarbij richt men zich niet alleen op deze regio maar heeft ook duidelijk een nationale en internationale ambitie. De gemeente ziet hierbij voor zichzelf vooral een voorwaardenscheppende rol, initiatief en uitvoering van projecten dienen vanuit de toeristische sector zelf te komen. Potentiële projectvoorstellen die voldoen aan de genoemde voorwaarde van dit actieplan dienen uiterlijk in januari 2006 en in januari 2008 ingediend te worden.

In de Kadernota 2007 wordt hierbij nog een specifiek aandachtspunt genoemd, namelijk toeristische arrangementsontwikkeling.

Resumé toeristisch-recreatief beleid van gemeenten

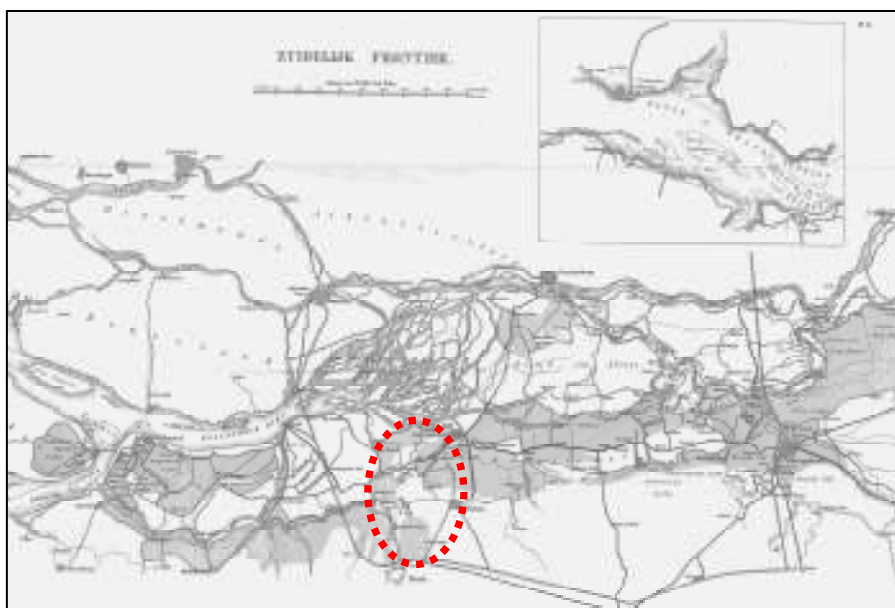
Gesteld kan worden dat de hoofdlijnen van het toeristisch-recreatief beleid van de betrokken gemeenten min of meer overeenkomen. Zo staat het toeristisch-recreatief beleid niet op zich, maar dient dit maatschappelijke, sociale en economische doelen, zoals identiteit, leefbaarheid en werkgelegenheid. Profileren van de kwaliteiten van gemeenten is daarbij een belangrijk mededoeel. Wat dat betreft vullen de betrokken gemeenten elkaar actueel en potentieel prima aan en kunnen elkaar hierin versterken:

- de gemeenten Drimmelen en Geertruidenberg richten zich vooral op een beperkte groei van bezoekersstromen en behoud van het landelijke en kleinstedelijke cq. dorpse karakter;
- Breda heeft grote ambities, met name voor het stedelijk gebied, maar ook in relatie met de kwaliteiten van de (rustieke) landelijke omgeving;
- Oosterhout schaart zich qua ambitie hier tussen in.

Gesteld kan worden dat onderhavig project voldoet aan de doelstellingen van het beleid van de betrokken gemeenten. Daarbij zijn diverse overeenkomstige aandachtspunten te benoemen, zoals uitbreiding van evenementen en dagrecreatieve voorzieningen, arrangementsontwikkeling voor ééndags- en meerdaagse verblijven, betere informatievoorziening en -last but not least- het vergroten van de belevingswaarde. In navolging van de landelijke ontwikkelingen is de strategie voor cultuurhistorie, toerisme en recreatie niet alleen gericht op een sectorale aanpak, maar wordt een meerwaarde gezien, zowel inhoudelijk, organisatorisch als financieel, in een integratie met andere beleidsvelden als ruimtelijke ordening, water en natuur.

3.3 Overige beleidskaders en aandachtspunten

Het SES West-Brabant signaleert in hun Regionale beleidsvisie recreatie en toerisme (2004) een groot aantal trends en ontwikkelingen, waaronder een groeiende 'grijze' doelgroep, een groeiende belevingsbehoefte naar o.a. identiteit en authenticiteit en een vraag naar maatwerk van het toeristisch-recreatieve aanbod. Natuur en landschap, cultuur en cultuurhistorie en routegebonden recreatie zijn belangrijke punten bij het aanbod voor dagrecreanten. Ten behoeve van de verblijfsrecreatie is daarbij van belang dat er voldoende dagrecreatief aanbod is; mensen komen vooral voor het aanbod van het gebied, niet specifiek voor de accommodatie. Samenwerking tussen en gezamenlijke acties van het toeristisch-recreatief bedrijfsleven is daarbij wel een pré. In het uitvoeringsprogramma wordt naast acties als invoering van een fiets- en wandelknooppuntensysteem tevens het beter benutten van cultuurhistorie voor productontwikkeling genoemd, waaronder de verdedigingslijnes.

Afbeelding 3. Ligging van het Zuidelijk Frontier (in de ovaal het plangebied).

De provincie Noord-Brabant zet in haar nota 'Over de hele linie; verleden, heden en toekomst van de Zuiderwaterlinie' koersen uit om de restanten van deze Brabantse krijgsgeschiedenis enerzijds te behouden en anderzijds in eigentijdse ontwikkelingen in te passen en daarmee (weer) nieuw leven in te blazen. Daarbij wordt aangesloten bij het credo van de Nota Belvédère: behoud door ontwikkeling. Er wordt dus nadrukkelijk aansluiting gezocht bij de talrijke bestaande en nog te vormen visies en plannen. Het krijgsverleden zou in deze planvormen betrokken moeten worden, enerzijds randvoorwaardenstellend (gericht op behoud en herstel van deze linie en haar elementen) en anderzijds als uitdagende kans om een nieuwe en creatieve dimensie aan deze visies en plannen te geven. Daarmee wordt in deze nota opgeroepen tot samenwerking tussen partijen en tussen verschillende vakdisciplines (ruimtelijke ordening, waterbeheer, natuurbeheer, techniek, toerisme, architectuur, kunst, etc.). Het pleidooi vanuit deze nota is er voorts op gericht om lokaal aan te slag te gaan, maar dit niet los te zien van het grote verband van de Zuiderwaterlinie.

Toen in 2005 het BRO-rapport 'West-Brabantse verdedigingslijnes landschappelijk en toeristisch in het vizier' werd opgeleverd was dit aanleiding om een West-Brabantse Stuurgroep Verdedigingslijnes in het leven te roepen, bestaande uit een aantal bestuurders van gemeenten en waterschap. Doel van deze Stuurgroep was het uitdragen van de doelen van het BRO-rapport. In het najaar van 2006 is deze Stuurgroep omgezet in de Stichting Cultuurhistorie West-Brabant, waarin niet alleen bestuurders zitting hebben, maar tevens diverse mensen die op basis van hun kennis en/of relatienetwerk een bijdrage kunnen leveren aan cultuurhistorie in West-Brabant. De stichting coördineert en adviseert, maar voert zelf geen projecten uit.

In dat verband is het van belang om de resultaten van onderhavige studie ook met deze Stichting terug te koppelen.

Afbeelding 4. Deelplan Landinrichting Vuchtpolder (2006)

Bestaande initiatieven

Onderhavig initiatief voor een visie en projectvoorstellen betekent niet dat er verder geen plannen zijn om de verdedigingswerken beter beleefbaar en toegankelijk te maken. Er zijn er in het gebied al diverse initiatieven, die direct aansluiten op en passen in de doelstellingen van onderhavig project.

De gemeente Geertruidenberg onderzoekt thans de mogelijkheden voor herstel dan wel inpassing om de kwaliteit en beleefbaarheid van het Lunet aan de Donge te verbeteren. Hiervoor voert men nu een haalbaarheidsstudie uit. In de loop van 2007 wordt verwacht dat er meer over de mogelijkheden bekend is. Ook

is het ontwerp van de nieuwbouwwijk Dongeburgh nadrukkelijk afgestemd op de historie als vestingstad en op de vermoedelijke ligging van het voormalige kasteel van Geertruidenberg. Daarnaast is er een bestaand Toeristisch Platform Geertruidenberg actief, die o.a. evenementen en activiteiten initieert en arrangementen organiseert.

De gemeente Drimmelen heeft plannen voor herstel van het achterstallig onderhoud voor de Kleine schans 'op de plank' liggen. Ook zijn er eerste schetsen voor een verbetering van de beleefbaarheid.

In een deelplan van de Landinrichting Teteringen (2006; afbeelding 4) is een visie gegeven op onder meer het landschap, de Spinolaschans, de Linie van de Munnikenhof(-zuid) en recreatieve mogelijkheden in het noordwestelijke deel van de Vuchtpolder. Het belang voor natuur en recreatie in dit gebied wordt daarin groter, de beide historische verdedigingswerken worden in dit belang ingepast. Aansluitend aan de opgestelde visie zijn maatregelen benoemd voor de Linie van de Munnikenhof:

- de liniegrachten worden hersteld (uitgebaggerd) en gestort afval wordt opgeruimd
- de begroeiing tussen de gracht en het agrarische landschap wordt grotendeels verwijderd
- de bosbegroeiing op de liniewal wordt omgevormd naar eikenhakhout
- waar nodig wordt de liniewal hersteld
- er worden informatieborden en een bankje geplaatst.

Voorts zijn wandelpaden door het landelijk gebied gepland, waarbij één aansluiting komt op de zuidelijke kop van de linie. En er komt een informatiebord bij het Spaanse kerkhofje aan de Salesdreef. Het pad en de bebording worden in het voorjaar van 2007 gerealiseerd.

Ook is enkele jaren geleden door Staatsbosbeheer de toegankelijkheid van de Spinolaschans verbeterd en is een fietsenstalling aangelegd. Tevens heeft Staatsbosbeheer plannen voor omvorming van de bosopstanden van de beide linies naar eikenhakhout, met als doel om zowel de natuurwaarden als de historische herkenbaarheid van de linies te verhogen. Een eerste deel op de Linie van Den Hout is in 2005 uitgevoerd. In aansluiting hierop hebben Staatsbosbeheer en de Madese Natuurvrienden begin 2006 samen een beheersplan voor de Linie van Den Hout opgesteld en een wandelroute over Linie van Den Hout aangelegd. Eind 2006 is ook gestart met de omvorming van bos naar struweel van een deel van de Linie van de Munnikenhof.

4 HISTORISCHE EN LANDSCHAPPELIJKE CONTEXT

Dat er in deze regio -en in de hele westelijke en noordelijke grenszone van Brabant- zoveel vestingsteden en historische verdedigingswerken zijn ontstaan is niet toevallig. Men heeft de natuurlijke gebiedskenmerken welbewust zoveel mogelijk strategisch ingezet bij de landsverdediging. In dit hoofdstuk wordt deze samenhang uiteengezet.

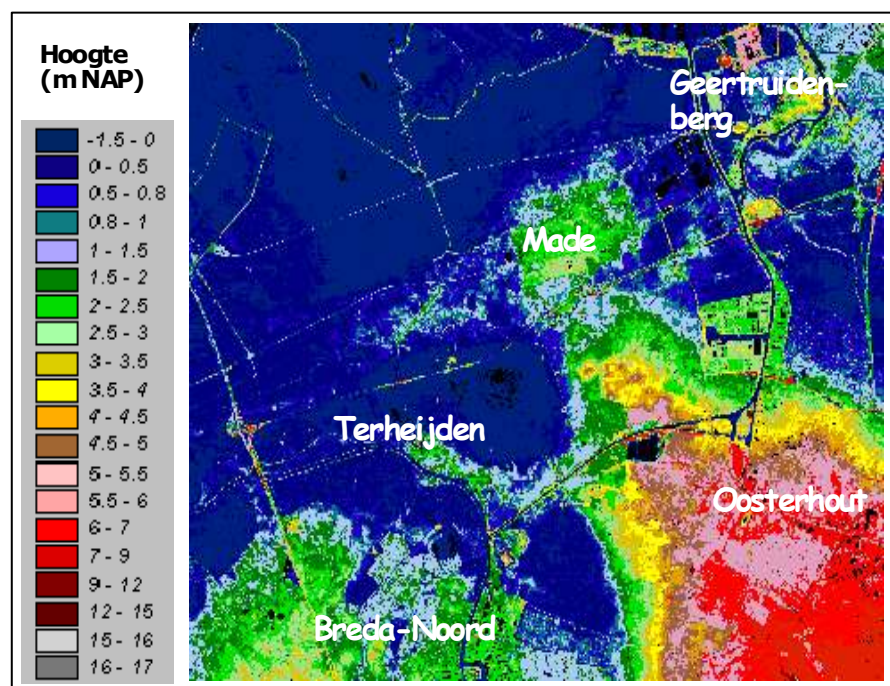
4.1 Het landschap

4.1.1 De natuurlijke basis: bodem, water en reliëf

Het plangebied ligt in de overgangszone van drie gebieden:

- Het Benedenrivierengebied, met het Land van Heusden en Altena;
- Het Deltagebied, met de Biesbosch en de West-Brabantse kleipolders;
- De Brabantse zandgronden, inclusief de venige laagten van de Binnenpolder van Terheijden en de Vuchtpolder.

Het Benedenrivierengebied en het Deltagebied zijn (in deze regio) pas ontstaan na de St.Elisabethsvloed van 1421. Daarvoor was dit, samen met de Hollandse venen één aaneengesloten veenlandschap dat gedeeltelijk binnen de Groote of Zuidhollandsche Waard lag, een enorme bedijkte polder tussen Dordrecht en Heusden. De Maas liep destijds nog een stuk noordelijker. Beken als de Donge en de Mark stroomden in dit veengebied uit.

Afbeelding 5. Hoogteligging van het gebied

regio vonden plaats in de 16^e eeuw, maar pas in de 17e en 18e eeuw werden grote delen bedijkt en ingepolderd. In het Deltagebied gebeurde dat door een stelsel van grote en kleine polders aan te leggen, zoals de Emiliapolder (1645) noordelijk van Made en de Oranjepolder (1749) bij Oosterhout. Het Benedenrivierengebied werd meer als één geheel ingepolderd.

Door de verwoestende werking van de diverse stormvloed en na 1421 is het Hollandsch Diep, de Amer en het Bergsche Veld, de huidige Biesbosch, ontstaan. Via de enorme getijdengeul van het Hollandsch Diep werd brak water, zand en slib naar deze regio aangevoerd, dat in laagten als zavel en klei over de venen werd afgezet. Dit proces kon gedurende enkele eeuwen ongestoord doorgaan, waarbij de dikte van de kleiafzettingen groeide. Deze vruchtbare kleigronden boden goede perspectieven voor het agrarisch grondgebruik. De eerste bedijkingen en inpolderingen in deze

De hoger gelegen zandgronden, die te hoog lagen voor voornoemde overstromingen, kennen een veel oudere geschiedenis. Al 600.000 jaar geleden is leem en zand afgezet, die in de laatste ijstijd (tot 10.000 jaar geleden) nog eens met een glooiende laag dekzand is bedekt.

Omdat het plangebied precies in de overgangszone tussen deze deelgebieden ligt, wordt deze regio van nature gekenmerkt door grote verschillen in hoogteligging, bodemtypen en grondwaterstanden. Op hoofdlijnen is daarbij sprake van een noord-zuid lopende oude zandrug met daarop de kernen Oosterhout, Den Hout en Made, die aan de west-, noord- en oostzijde wordt omgeven door lage klei- en veenpolders. Meer gedetailleerd is echter sprake van een grillig patroon (zie afbeelding 5), met hoger gelegen zandkoppen en lagere natte klei- en veengebieden. Er kunnen diverse smalle zandruggen worden herkend, met daarop de kernen van Terheijden, Wagenberg en Geertruidenberg. De venige laagten van de Vuchtpolder en de Binnenpolder van Terheijden worden door een dekzandrug gescheiden. Deze zandruggen en laagten worden omgeven door zeekleigronden, waarin ook de riviertjes de Mark en de Donge uitstromen. Dit zeekleigebied gaat in noordelijke richting over in het Brabantse en Hollandse klei- en rivierengebied, met ondermeer de Biesbosch.

4.1.2 Landschapskenmerken en -waarden

Deze natuurlijke kenmerken vormen de basis van de wijze waarop onze voorouders het landschap hebben bewoond en bewerkt en daarmee vorm hebben gegeven aan de historische en huidige landschapskenmerken en -waarden. Deze historische blauwdruk is derhalve de basis voor de regionale gebiedsidentiteit. Op basis hiervan worden in en rond het plangebied de volgende landschapstypen onderscheiden:

- Zand: het oudste landschapstype is het *esdorpenlandschap* rondom Den Hout, gevormd tussen 600-1000 na Chr.: de driehoekige brink (es of plaatse) van Den Hout met zijn latere lintbebouwingen als Vrachelen is kenmerkend voor Vroeg-Middeleeuwse ontginningen. Tezamen met het grote aaneengesloten open akkerbouwgebied (Houtsche Akkers), de hoger gelegen Vrachelse Heide en de noordelijke lage natte gronden zijn de historische landschapskenmerken nog betrekkelijk herkenbaar aanwezig. Ook het centrum van Oosterhout (Markt, Heuvel, Leijsenakkers) dateert uit deze tijd. Mogelijk is ook de oorsprong van Geertruidenberg (driehoekige Markt) van deze tijd;

Afbeelding 6. Indicatief beeld van de basislandschapskenmerken

- Zand: het *hoevedorpenlandschap* is tussen 1000 en 1400 na Chr. gevormd: een kleinschalig Middeleeuws ontginningslandschap in -van oudsher- gebieden met vrij hoge grondwaterstanden. Kenmerkend zijn de verspreid staande boerderijen met vrij kleine akkers en weides die alle zijn gescheiden door hagen en bosstroken. In deze regio betreft dit het landschap rond o.a. Made, Ter Aalst, Munnikenhof, Eind van Den Hout, Wagenberg en de smalle zandrug tussen Terheijden en Ter Aalst. Van dit landschapstype zijn verspreid nog diverse restanten aanwezig, maar veel oude hagen en bosstroken zijn verdwenen. Het landschap is nu open en grootschaliger;
- Veen: *veenontginningslandschap*. Voordat de invloed van de zee zich na de St.Elisabethvloed (1421) deed gelden waren de lagere flanken van het zandgebied één aaneengesloten veenmoeras. Wat daar na de Middeleeuwse verving (turfwinning) en overstromingen van resteert zijn de Vuchtpolder, de Binnenpolder van Terheijden, de Emiliapolder en het gebied Plukmade. Van oudsher zijn dit vrij open en natte landschappen, met smalle graslandpercelen, turfvaarten, enkele eendenkooien en vele sloten met verspreid knotwilgen langs de oever. Vooral in de Emiliapolder markeren wielen en laagten voormalige dijkdoorbraken en waren verspreid diverse moerassige bosstroken en bossen aanwezig. Het gebied De Worp is daar het restant van. De omvang van het moerassige, venige karakter van de Binnenpolder is de laatste halve eeuw door ontwatering sterk verminderd. Maar ook het landschap van de overige veengebieden is, geholpen door ontwatering, veranderd. Het grondgebruik is grootschaliger en vele oude landschapselementen als sloten, rietruigt, bosstroken en knotwilgen zijn opgeruimd, waardoor de openheid is vergroot;
- Klei: *Biesboschpolders*: de overstromingen met zeewater en de daarbij horende kleiafzetting dateren in deze regio veelal van na de St.Elisabethvloed. De vorming van dit gebied sluit dan ook naadloos aan op de

De Binnenpolder van Terheijden kent nog maar plaatselijk moerassige kenmerken

De Vuchtpolder is een open weidegebied, maar overstromingen komen nauwelijks meer voor.

Oude kreek in de Oranjepolder: een groen lint door een open kleilandschap

Landschap van de Emiliapolder, nabij de Emiladijk (toekomstige ecologische verbindingszone)

De Emiliapolder kent nog steeds een grote mate van openheid

Schets van de vesting Geertruidenberg met de zuidwestelijk gelegen schansen Koeschans, Middelschans en Noordbosseschans (rechtsonder is noordzijde).

Kaart (Blaeu, 1649) met o.a. de vesting Geertruidenberg, een versterkt kamp bij Waspik en de Statendam (onderkant=noordzijde).

Geertruidenberg en Statendam, 1593 (links is noordzijde)

Vesting Geertruidenberg, 1747

Kaart 1637: Belegering van Breda (rechts is noordzijde): Vuchtpolder met de Zwarte dijk.

vorming van de Biesbosch. De inpolderingen die vanaf de 17^e eeuw optraden betreffen alle kleinschalige aanwasvelden. Het gaat dan met name om de polders ten noorden van de Emiliadijk (gebied Gat van den Ham) en de zgn. Lage Dongepolders tussen Geertruidenberg en Oosterhout. Kenmerkend zijn de kleine bedijkte akkerbouwpoldermetjes met buitendijks het ruige Biesboschkarakter, met ooibossen, grienden, vele kreken (in deze regio vaak 'gat' genoemd) en hoge rietruigt. Thans resteren echter nog maar weinig landschappelijke kenmerken. Het gebied van het Gat van den Ham is na 1954 van een buitendijk voorzien, waarna de vele poldermetjes tot één grote polder zijn samengevoegd. Ook de Lage Dongepolders zijn opener en grootschaliger geworden. Diverse kreekrestanten en landschapselementen als wielen en rijen knotwilgen herinneren nog aan de oude getijdeninvloed.

- Klei: westelijk van de Biesbosch liggen de *zeekleipolders* gebieden die al voor de St. Elisabethsvloed overstroomden met zout water en die ook een oudere inpolderingsgeschiedenis kennen.

In de loop der eeuwen hebben mensen dit gebied gebruikt en zijn er eigentijdse elementen aan het landschap toegevoegd, zoals de verdedigingswerken en het Halvezolenlijntje.

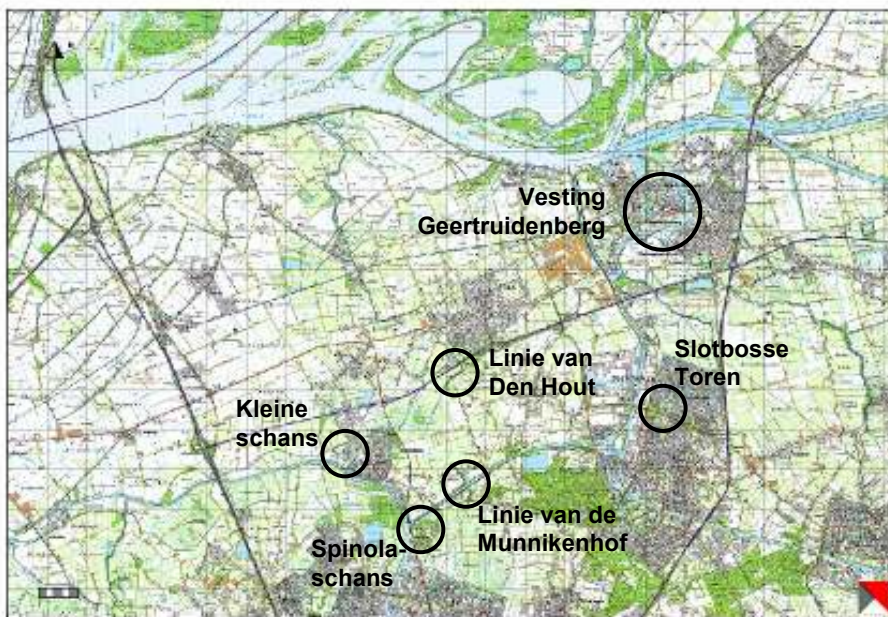
Naast deze gebiedseigen landschaps- en historische waarden zijn er in de 20^e eeuw diverse nieuwe algemene ontwikkelingen aan toegevoegd. Zo doorsnijdt een stelsel van kanalen, het Wilhelminakanaal, het Markkanaal en de Amertak, nu het gebied, dwars door de oude landschappen heen. Ook nieuwe wegenstelsels, waaronder rijksweg 59, doorsnijden het landschap. Woongebieden van Breda-Noord, Oosterhout, Made, Terheijden en Geertruidenberg zijn binnen het plangebied gegroeid. Ook bedrijventerreinen zijn uitgebreid, waaronder een zone langs het Wilhelminakanaal en de Donge. Ruilverkavelingen hebben goede kansen voor de intensivering van de landbouw gegeven. En in het gebied Lage Landen/Plukmade is het glastuinbouwgebied Plukmade verzeen. Al deze ontwikkelingen hebben enerzijds bijgedragen aan verlies van gebiedseigen waarden, maar ook nieuwe elementen aan het landschap toegevoegd, zoals bermen en bomenrijen, bos- en groenstroken, sloten en oevers.

4.2 De (resterende) verdedigingswerken

4.2.1 De linies, schansen en vestingwerken in deze regio

Algemeen

Wie oude kaarten bekijkt zal zich verbazen over het feit dat er in deze regio zo enorm veel forten, linies, schansen, versterkte legerplaatsen en retrancementen en zelfs kastelen aanwezig zijn geweest. Dit is goed verklaarbaar, omdat het gebied tussen Breda en Geertruidenberg van strategisch belang was gedurende de diverse oorlogen en grensconflicten die hier tussen de 13^e en 18^e eeuw hebben gewoed.

Afbeelding 7. Ligging van de belangrijkste verdedigingswerken.

De Slotbosse Toren in Oosterhout, de vestingwerken en diverse militaire gebouwen in Geertruidenberg, de Linies van Den Hout en Munnikenhof en de Kleine Schans en Spinolaschans zijn hiervan nog goed zichtbare restanten. Ook enkele inundatiesluizen, zoals de Koekoeksluis en de Drimmelse sluis, zijn nog aanwezig.

De overige forten, stellingen, linies en verdedigingswerken zijn geheel of grotendeels verdwenen. Behalve straat- en gebiedsnamen, zoals Statendam, Middelschans of Batterij is van veel van deze werken nu niets meer herkenbaar. Wat nu ook niet meer zichtbaar is zijn de oude inundatiegebieden in de huidige Vuchtpolder en de Binnenpolder van Terheijden. Dit

zijn de schakels die de verdedigingswerken verbonden. Er is nu de nodige fantasie nodig om voor te stellen dat de gebieden tussen de beide linies en tussen de Linie van de Munnikenhof en de stadskern Breda voorheen onder water konden worden gezet.

De ligging van al deze werken is niet toevallig. Deze zijn zorgvuldig geselecteerd op basis van strategische overwegingen en lokale gebiedskenmerken. De combinatie tussen hogere delen (die middels forten en linies verdedigd werden) en lagere te overstroomde gebieden als de Binnenpolder van Terheijden, de Vuchtpolder en de Emiliapolder (die daarmee een barrière vormden voor de troepen en hun kanonnen) was daarbij een randvoorwaarde. Het ontwerp van al deze werken reflecteert de militaire strategieën uit die tijd.

Intermezzo Resten van oorlogen en strijdtonelen

Al in de 13e eeuw ontstonden grensconflicten tussen het Graafschap Holland en het Hertogdom Brabant om de belangen van de venen voor turfwinning. Het is in deze tijd dat het grenskasteel Strijen (1288) is gebouwd, waarvan nu alleen nog de Slotbosse Toren resteert. Ook het -toen Hollandse- kasteel van Geertruidenberg is in deze tijd gebouwd. Maar Geertruidenberg als Hollandse grensstad kreeg zijn eerste vestingwerken in 1319 in de vorm van een stenen stadsmuur, nadat het stadje diverse malen door Brabanders was geplunderd.

De introductie in de 14^e eeuw van buskruit -en daarmee kanonnen- in Noordwest-Europa maakte een eind aan de onneembaarheid van stenen kastelen, forten en stadsmuren. Hierdoor ging men geleidelijk weer over tot het opwerpen van stelsels van grondwallen op strategische plaatsen en rondom steden en militaire campementen.

Tevens werden in deze regio tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) tussen Spanje en Staats-Holland langs het riviertje de Mark enkele wallen door de Spanjaarden opgeworpen, waaronder de Kleine Schans in 1590 en de Spinolaschans in 1624. Al eerder waren in 1576 door de Hollanders nabij de vestingsstad Geertruidenberg drie aarden schansen aangelegd: de Koeschans of Fort Steelhoven, de Noordbosscheschans of Oranjerfort en Middelschans of Nassaufort. Rond 1580 werd het stadje Geertruidenberg door de strategische ligging langs de Donge in opdracht van Willem van Oranje middels aarden wallen tot vestingstad verbouwd. Gedurende de daarop volgende eeuwen zijn deze vestingwerken diverse malen veranderd.

Naast deze wallen is in de Tachtigjarige Oorlog een nieuw verdedigingssysteem ontwikkeld: het onder water zetten (inunderen) van gebieden. Daarmee werd de basis gelegd voor de latere waterlinies die verspreid over Nederland zijn aangelegd, zoals de Oude Hollandsche Waterlinie en het Zuiderlijk Frontier.

Door de dreigende inval van de Fransen in de loop van de 17e eeuw ontstond behoefte aan een nieuw en aaneengesloten verdedigingssysteem. Eén van de grondleggers hiervan was Menno van Coehoorn. Bestaande schansen en vestingsteden werden versterkt en nieuwe werken ten behoeve van inundaties werden aangelegd. Uit deze tijd dateren ook de Linies van Den Hout en Munnikenhof (1701) en de Stelling van Steelhoven (1702). Al deze werken zijn diverse malen aangepast, veranderd of aangevuld met lunetten, bastions of militaire gebouwen.

Binnen het plangebied zijn vanaf halverwege de 18^e eeuw nog maar weinig uitbreidingen, aanpassingen of herstelwerken uitgevoerd, met uitzondering van de vesting Geertruidenberg. Een deel van de verdedigingswerken zijn thans ook opgeruimd of door stedelijke ontwikkelingen verdwenen. Buiten het plangebied echter zijn in de 18^e en 19^e eeuw nog vele werken uitgevoerd. Zo hebben de Fransen in 1810 nabij Willemstad nog enkele forten aangelegd, waaronder Fort Sabina. En generaal Kraysen liet in 1815 een plan uitwerken, de Nieuwe Hollandsche Waterlinie.

De laatste verdedigingswerken in deze regio dateren uit de tweede wereldoorlog, als rondom Moerdijk door de Duitsers versterkingen worden aangelegd als onderdeel van de Atlantikwall. Binnen het plangebied herinneren kapelletjes, militaire begraafplaatsen en straatnamen aan deze tijd, waarbij vooral de Poolse bevrijders worden geëerd.

De verdedigingswerken hebben thans hun militaire functies formeel verloren. Geertruidenberg is sinds 1919 als militaire vesting opgeheven, de linies en schansen verloren hun formele militaire functie in 1952.

De vorming van de verdedigingswerken houdt uiteraard verband met perioden van oorlog en verdediging. Binnen het plangebied, als onderdeel van de Zuidelijke Frontier, is daarbij op hoofdlijn sprake van twee deelgebieden:

- De Spinolaschans, de Kleine schans en de Linie van de Munnikenhof vormen, tezamen met het inundatiegebied van de Vuchtpolder, de Linie van de Vucht;
- De vesting Geertruidenberg, met behalve de vesting zelf ook de nog bestaande Lunet langs de Donge en de verdwenen Batterij bij de Drimmelse sluis, de verdwenen schansen ten westen en zuidwesten van Geertruidenberg, de Stelling bij Steelhoven en verdedigingswerken bij de sluis van Statendam en de Linie van Den Hout vormen tezamen een aparte eenheid, die na de tweede helft van de 19^e eeuw de naam Stelling van Geertruidenberg krijgt.

Menno van Coehoorn heeft in 1701 de gebieden rond Breda en Geertruidenberg aan elkaar gekoppeld door middel van inundaties. Op de hogere zandruggen heeft hij de Linies van Den Hout en Van de Munnikenhof aan laten leggen, waarmee deze doorgangen werden afgesloten. Deze bestonden uit getenaillieerde grondwallen met een voorliggende gracht. In de gracht bij de Linie van de Munnikenhof lag een dam, om te voorkomen dat de (toen nog) hoger gelegen Binnenpolder leeg zou lopen in de Vucht.

4.2.2 Relaties met de omgeving: het Zuiderlijk Frontier, de Zuiderwaterlinie en de Nieuwe Hollandsche Waterlinie

De verdedigingswerken in het plangebied staan derhalve niet op zich. Zij maken deel uit van een aaneengesloten lint van verdedigingswerken die in de loop der eeuwen zijn ontstaan. Menno van Coehoorn heeft deze begin 18^e eeuw in samenhangend verband gebracht en aangevuld met nieuwe linies en forten. Op deze wijze ontstond in Brabant het Zuiderlijk Frontier, bedoeld om Holland tegen vijandige troepen zoals de Fransen te beschermen.

Afbeelding 8. Ligging van het plangebied binnen het door Menno van Coehoorn ontworpen stelsel van linies.

Afbeelding 9. Ligging van de Nieuwe Hollandsche Waterlinie.

Het Zuiderlijk Frontier maakte op zijn beurt weer deel uit van een lint van linies van Zeeland tot aan Groningen.

Nadat Franse troepen in 1794 bij Drimmelen waren doorgestoten verviel het belang van het Zuiderlijk Frontier. Alleen het westelijke deel tussen Willemstad en Bergen op Zoom werd opgenomen als kustverdediging tegen de Engelsen. Na het vertrek van de Fransen in 1798 verviel het belang van deze linies en stellingen. Toch werden een groot deel van deze werken in 1830, door de Belgische opstand, weer hersteld

en in paraatheid gebracht. Maar zij zijn toen niet actief gebruikt.

Met de Vestingwet van 1874 kwam het zwaartepunt van de verdediging in het westen te liggen. Hiervoor diende onder meer de begin 19^e eeuw aangelegde Nieuwe Hollandsche Waterlinie. Ook ontstond in 1874 de Stelling van het Hollandsch Diep en Volkerak. Delen van het Zuiderlijk Frontier bleven evenwel in stand. Vanaf deze tijd is er sprake van de Zuiderwaterlinie. Onder de Zuiderwaterlinie vallen dan alleen nog maar de posities Geertruidenberg, Heusden en 's-Hertogenbosch. Willemstad en bijbehorende verdedigingswerken maken dan deel uit van de eerder genoemde Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak.

5 HUIDIGE KENMERKEN TOERISME EN RECREATIE

5.1 Binnen het plangebied

Naast de gebiedseigen landschapswaarden zoals aangegeven in hoofdstuk 4 is een algemeen kenmerk van deze regio dat het vooral landelijk gebied betreft. Het is overwegend een agrarisch cultuurlandschap in de overgangszone van de hogere zandgronden naar de lagere klei- en veengebieden, met verspreid woonkernen en oude bewoningsstructuren en enkele natuurgebieden als de Binnenpolder van Terheijden, de Lage Vuchtpolder, De Worp, de kreken van het Gat van den Ham en natuurlijk de Biesbosch.

De combinatie van het landelijke karakter met de kleinschalige woonkernen maakt dat ook het aanbod van voorzieningen en verblijfsmogelijkheden beperkt is. Dit in tegenstelling tot het nabijgelegen Breda, waar dit aanbod juist groot is. Deze kernkwalificatie is van belang, omdat zowel het rustieke plangebied als de 'hotspot' Breda elkaar hierin wederzijds van dienst kunnen zijn.

1. Kenmerken en aanbod recreatieve voorzieningen, activiteiten en evenementen

Wandel-, fiets- en skeelerroutes

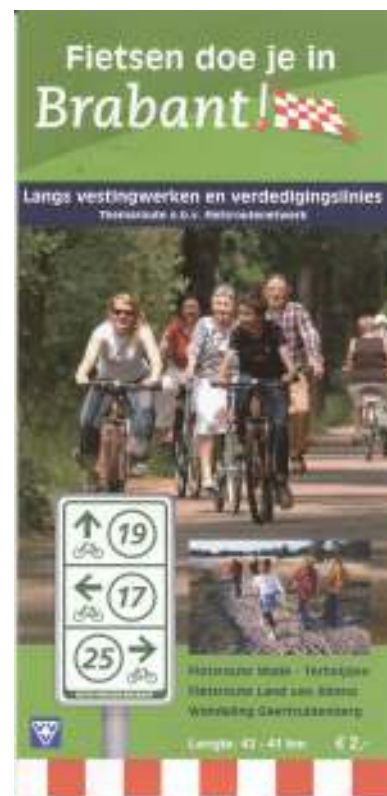
Het aanbod van wandelroutes binnen deze regio is redelijk en verschilt per deelgebied.

Veelal betreft het lokale georganiseerde themawandelingen, vooral gericht op en rond de stad, zoals de wandelroute 'De Sleutel van Holland' in Geertruidenberg. Via onder meer de VVV's kan men zich inschrijven. Staatsbosbeheer organiseert vanuit het Biesbosch Informatiecentrum te Drimmelen natuurwandelingen in de Biesbosch. Via een enkele outdoor-ondernemer worden ook avontuurlijke tochten georganiseerd. En de lokale natuurverenigingen, zoals het IVN en de Madese Natuurvrienden, organiseren hun eigen wandelingen in het buitengebied, zoals in de bossen van de Vrachelse Heide, de Binnenpolder van Terheijden en in de Vuchtpolder.

Het aanbod van (ongeorganiseerde) bewegwijzerde wandelroutes is veel minder. Er zijn slechts enkele lokale wandelroutes uitgezet: de Amerroute westelijk van Geertruidenberg, de Vuchtroute rondom de Vuchtpolder bij Breda en de middellange afstandswandelroute (MLAW) Zwaluwevlucht door het buitengebied van Hooge en Lage Zwaluwe.

Lokale bewoners zullen op basis van hun gebiedskennis wel enige 'ommetjes' en wandelingen kunnen maken, bijvoorbeeld rondom de Kleine schans van Terheijden, maar dit aanbod is beperkt en omdat er ook geen folders en brochures van zijn, zijn deze mogelijkheden nauwelijks te benutten voor toeristen en recreanten die het gebied niet kennen. In dit verband dient vermeld te worden dat Staatsbosbeheer en de Madese Natuurvrienden in februari 2006 een wandelroute hebben geopend over de Linie van Den Hout. Iets ten zuiden van het plangebied zijn de bossen op de zandgronden rondom Breda-Oosterhout wel goed bereikbaar en toegankelijk, het buitengebied van het overige plangebied is voor wandelaars echter minder aantrekkelijk: er zijn wel ruim voldoende paden, maar veelal zijn dit verharde (polder)wegen waar ook autoverkeer komt. Er zijn nauwelijks onverharde paden door het landelijk gebied. En dat terwijl er wel behoefte is aan wandelingen, ook getuige de enorme populariteit van o.a. Nordic walking. Ook loopt er hier geen Lange Afstand Wandelroute (LAW).

Al geruime tijd zijn er diverse fietsroutes door dit gebied, zoals de Amerlanderoute, de Vrachel- en Dongeroute, de Amerroute en de Vuchtroute. Beide laatstgenoemde fietsroutes zijn met 18 kilometer eventueel ook geschikt als wandelroute, maar zijn zo niet benoemd. Binnen de context van dit project verdient ook de Spinolaroute (50 kilometer fietsen langs de belegeringslinies rondom Breda) een aparte vermelding. En sinds juni 2006 is

Afbeelding 10. Fietsbrochure als eerste produkt van dit project

als onderdeel van onderhavig project de thematische fietsroute 'Langs vestingwerken en verdedigingslinies' als brochure uitgebracht.

Het recent ontwikkelde fietsknooppuntensysteem heeft de toegankelijkheid van het landelijk gebied voor de fietser sterk vergroot. De beleefbaarheid van het landschap is echter nog beperkt, omdat dit systeem wel routes aangeeft maar geen toelichting geeft over bezienswaardigheden en achtergronden.

De populariteit van skaten en skeeleren groeit. Het netwerk aan verharde (asfalt)paden en fietsroutes is hiervoor potentieel geschikt. Er zijn geen aparte routes hiervoor uitgezet.

Activiteiten en evenementen

Inzicht in recreatieve mogelijkheden, activiteiten en evenementen is voor toeristen en recreanten van groot belang, omdat zij hierop mede hun keuze voor de periode en duur van hun verblijf afstemmen.

Gesteld kan worden dat er een redelijk tot groot aanbod in activiteiten en evenementen is. Inzicht in dit aanbod is redelijk toegankelijk. Voor lokale bewoners fungeren de lokale weekbladen en de kantoren van de VVV's hierbij als een belangrijk medium, voor dagrecreanten en toeristen afkomstig van buiten deze regio zijn vooral VVV-kantoren en het aanbod via de websites relevant. Informatie over thematische wandelingen, monumentendagen, vestingfeesten en rondleidingen is bereikbaar via onder meer de websites van de VVV's, de digitale gemeentegidsen en provinciale en landelijke websites, zoals van het Brabants Bureau voor Toerisme, het Routebureau Brabant, ErTussenuit en de Nederlandse Vestingsteden.

Gesteld moet worden dat deze informatie echter bijna alleen per woonkern of per gemeente beschikbaar is. Er zijn nauwelijks onderlinge verbanden in de informatievoorziening tussen de kernen en gemeenten, ook niet als het thematische activiteiten betreft. Zo worden de vestingfeesten van Geertruidenberg vrijwel los gepresenteerd van de aanwezigheid van verdedigingslinies in de wijde omgeving of van de evenementenkalenders in Terheijden en Breda. Een toerist die naar informatie over deze regio zoekt loopt daarmee veelal pas bij toeval tegen een activiteit of evenement aan en krijgt onvoldoende zicht in de regionale historische en toeristisch-recreatieve samenhang.

2. Toeristisch-recreatief bedrijfsleven: aanbod en organisatie

ETIN noemt in hun rapport 'Economische perspectieven voor het Brabants platteland' (2005) toerisme en recreatie een economisch kanspaard en adviseert om alle zeilen bij te zetten om de lokale economie hiervan te laten profiteren.

Beredeneerd vanuit de kernkwaliteiten van dit gebied (landelijkheid, natuur, rust, ruimte) spreekt het voor zich dat het toeristisch en recreatief aanbod in deze regio ook beperkt is. Toch kan in relatief opzicht worden gesteld dat het aanbod van hotels, appartementen en bed&breakfastmogelijkheden vrij laag is. Wellicht past dit in de dalende trend voor verblijfsrecreatie die in West-Brabant waarneembaar is. Mogelijkheden voor kamperen zijn er wel voldoende, variërend van enkele wildkampeerplaatsen van Staatsbosbeheer op de linies van Den Hout en de Munnikenhof, tot diverse boerencampings en enkele grote campings en bungalowparken, zoals de Katjeskelder bij Oosterhout, de Biesbosch Marina te Drimmelen en de Kurenpolder bij Hank. Het Bourgondische karakter van deze regio uit zich mede in de ruime keuze aan restaurants, terrassen en bars, variërend van een pannenkoekenhuis tot het complete aanbod van Arjan van Dijk.

Diverse bedrijven bieden actieve bezigheden aan, zoals skatecursussen, nordic walking cursussen, kanotochten en natuurwandelingen. Deze kunnen via de VVV's of direct bij de aanbiedende bedrijven via internet worden geboekt.

Daarnaast bieden theaters (zoals De Schattelijn in Geertruidenberg en De Bussel in Oosterhout) en de diverse musea ook vermaak voor de meer cultuurzoekende recreant/toerist.

Wat voor de eerdergenoemde attracties en evenementen is gesteld, kan ook worden geconcludeerd voor de organisatie van het toeristisch-recreatief bedrijfsleven in deze regio: het aanbod van verblijfsmogelijkheden, horeca en mogelijke activiteiten is via de lokale VVV's en via internet redelijk tot goed toegankelijk, maar een gestructureerd overzicht van het aanbod en vergelijking (prijs, kenmerken) tussen zowel de diverse afzonderlijke bedrijven als tussen de woonkernen en gemeenten is nauwelijks inzichtelijk. De mogelijkheid van arrangementen, gericht op combinaties van verblijf, consumptie en/of vermaak, wordt wel aangeboden, maar wordt via internet nauwelijks gespecificeerd en is dus op voorhand voor potentiële klanten niet inzichtelijk.

Dit wordt bevestigd door de recente studie van de RABO-bank naar de sociaal-economische ontwikkelingen in de gemeenten Drimmelen, Geertruidenberg en Oosterhout (Amerstreek). Daarin wordt geconstateerd dat het belang van de toeristisch-recreatieve sector in deze regio wel is gegroeid, maar over het algemeen achter is gebleven bij het landelijk gemiddelde. En dat terwijl er enorm veel potentie is, zowel binnen het gebied als in

relatie tot de omgeving (met de nabijheid van de Efteling, Beekse Bergen, Breda, Rotterdam en Antwerpen). Concluderend is de volgende SWOT-analyse opgesteld:

Sterke-zwakke analyse, onderdeel toerisme en recreatie	
Sterke punten	Zwakke punten
<ul style="list-style-type: none"> - groot en divers dagrecreatief aanbod - unieke ligging in natuur- en waterrijk gebied - aanwezigheid cultuurhistorie - ligging nabij grootstedelijke gebieden en attracties - bourgondisch karakter van de regio - groeiend economisch belang van toerisme 	<ul style="list-style-type: none"> - achterblijvend aanbod van verblijfsrecreatie - gering aanbod luxe segment - ontbreken van grote toeristische attracties - weinig aanbod toeristische produktcombinaties - ontbreken van sterk toeristisch imago - achterblijven economisch belang toerisme

Tabel 1. Sterkte-zwakke analyse (RABO-bank, 2006)

In het RABO-rapport wordt geadviseerd om te investeren in betere en ook luxere accommodaties en het aanbod beter op elkaar af te stemmen. Ook is een betere samenwerking tussen toeristisch-recreatieve ondernemers gewenst (intern, maar ook met externe bedrijven als de Efteling; dat kan mede door arrangementsontwikkeling), onder meer door producten onderling te verbinden en de onderlinge organisatiegraad te verbeteren. Aan gemeenten wordt geadviseerd om hun beleid onderling af te stemmen en om ondernemers bij beleidsvorming en de uitwerking van initiatieven te betrekken. Uiteindelijk dient zo het imago van de streek versterkt te worden. Het rapport legt daarbij het initiatief bij zowel de gemeenten als bij de afzonderlijke ondernemers: 'een ondernemende overheid die de samenwerking initieert en ondernemers die verder durven te kijken dan hun korte termijnbelangen'.

In dit verband is er een oriënterende en afstemmende rol weggelegd voor het projectbureau van de Wijde Biesbosch, waarin alle gemeenten en relevante partijen zijn vertegenwoordigd. Specifiek voor deze regio is daarnaast een initiërende, sturende en coördinerende rol voor het samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch.

5.2 Relaties met de omgeving

In landschappelijk, cultuurhistorisch en toeristisch-recreatief opzicht zijn er vele relaties tussen het plangebied en de (soms wijde) omgeving. Relaties die potentieel kansen bieden om toerisme en recreatie binnen het plangebied te verbeteren door gebruik te maken van arrangementen en koppelmogelijkheden. De mogelijkheden hiervoor zijn bijna eindeloos en kunnen door creatieve toepassingen en voor elk thema en doelgroep worden op- en samengesteld. In deze paragraaf worden enkele mogelijke relaties ter ideevorming aangereikt.

Zoals aan aangegeven in hoofdstuk 4 zijn er in de ontstaansgeschiedenis van het landschap sterke relaties met het ontstaan van de Biesbosch, de Westelijke Langstraat, de West-Brabantse kleipolders en zelfs met de Zuid-Hollandse veen- en kleipolders rondom Dordrecht en de Hoeksche waard.

De historische krijgsgeschiedenis van deze regio heeft onder meer sterke banden met Breda, zoals het Spanjaardsgat, maar ook met de Veste bij Waspik en zelfs met de oudere geschiedenis van de Slotbosse Toren in Oosterhout. Daarnaast maken ook West-Brabantse vestingsteden zoals Klundert, Willemstad en Bergen op Zoom deel uit van de geschiedenis van de verdedigingswerken in deze regio en de vestingstad Geertruidenberg in het bijzonder. In feite is de hele zone van de Brabantse Zuidelijke Frontier en Zuiderwaterlinie, inclusief de vestingsteden van Heusden en 's-Hertogenbosch, deel van deze geschiedenis.

Elke landschappelijke of historische relatie biedt een potentiële kans om toeristisch-recreatieve producten, zoals arrangementen of uitjes en routes, te koppelen. Wil je mensen gedurende een langer verblijf in deze regio vermaak aanbieden of meermalen naar deze regio 'lokken', dan is een voldoende groot recreatief aanbod noodzakelijk. Voor een deel worden deze mogelijkheden al benut, zoals Staatsbosbeheer en het Rondvaartbedrijf Durme, die een vaarroute door de Biesbosch aanbieden.

Een zone die historisch weinig met deze regio te maken heeft gehad is de nabijgelegen Nieuwe Hollandse Waterlinie. Toch biedt deze linie toeristisch-recreatief goede kansen om juist geïnteresseerden in de krijgsgeschiedenis ook naar deze regio te lokken voor een langduriger verblijf, om vanaf hier ook een deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie te verkennen. De recent ontwikkelde fietsfolder is daarvan een voorbeeld, doordat een route binnen het plangebied is gekoppeld aan een route langs forten nabij Werkendam.

6 WENSEN EN KANSSEN

Er zijn vele partijen actief in dit gebied: overheden (rijk, provincie, gemeente, waterschappen), terrein-beheerders, natuurverenigingen, heemkundekringen, toeristisch-recreatieve belangenverenigingen, afzonderlijke bedrijven en hun koepelorganisaties, etc.. Alle deze partijen zijn in de gelegenheid gesteld om hun gebiedskennis, hun ervaring en hun eigen persoonlijke achtergronden wensen en ideeën in te brengen, die bij de uitwerking dit project kunnen worden gebruikt. Allereerst heeft men in maart 2006 een enquêteformulier ('wensen-/kansenformulier') gekregen. Tevens is men uitgenodigd voor een workshop in januari 2007, waarin meningen, visies, ideeën, ambities en andere overwegingen voor dit project zijn gegeven.

6.1 Resultaten van de enquête

Onderstaand worden de algemene conclusies weergegeven. Een nadere specificatie van de resultaten van de enquête wordt in bijlage 1 gegeven.

Representativiteit van reacties

Het wensen-/kansenformulier is aan 75 instanties, belangengroeperingen en bedrijven toegestuurd. Daarvan zijn 24 reacties retour ontvangen (ruim 30% van totaal), waarvan 7 overheden, 14 belangenorganisaties en 3 bedrijven.

Verwachtingen, meningen en prioriteiten

Allereerst kan worden gesteld dat bijna alle betrokken partijen goede verwachtingen hebben van dit project en dat men ook van mening is dat het een goede aanpak betreft. Prioriteit ligt volgens hen op de eerste plaats vooral op cultuurhistorisch herstel en vervolgens op de lokale economische doelstellingen voor de toeristisch-recreatieve sector. Opmerkelijk is dat een verbetering van de recreatie- en uitlooptmogelijkheden voor lokale bewoners *als prioriteit* vrij laag scoort.

Algemene ambitie

Over het algemeen zijn de ambities niet al te hoog. De teneur die uit de meeste enquêtes kan worden afgeleid is toch vooral gericht op 'blijf praktisch': verbetering van de samenwerking tussen (economische) belangenorganisaties, een historisch en toeristisch-informatief boekje, een regiowebsite, kleinschalige herstel- en inrichtingsmaatregelen en zoeken naar multifunctionele gebruiksmogelijkheden. Men richt zich echter niet alleen op het plangebied zelf, er wordt een duidelijke meerwaarde gezien in toeristisch-recreatieve en historische relaties/afstemming met de omgeving, zoals een aansluiting van fiets- en wandelroutes en arrangementsontwikkeling.

Een eigen beeldmerklogo, een jaarlijkse nieuwsbrief en een eigen informatiecentrum gaat voor de meesten (nog) te ver.

Wel wordt een duidelijke meerwaarde gezien in een lokale coördinatiegroep, die een initiërende en stimulerende functie heeft voor de uitwerking van ideeën en plannen binnen het plangebied.

Toeristisch-recreatief bedrijfsleven

Circa de helft van alle reacties geeft aan te verwachten dat het toeristisch-recreatief verblijfsaanbod voldoende voor toeristen bereikbaar en vergelijkbaar is, zoals via VVV en internet. Ruim eenderde is echter van mening dat de samenwerking verbeterd zou moeten worden.

De beperkte reactie van het bedrijfsleven is echter opmerkelijk. Onduidelijk is of dit gelijk staat aan hun mate van betrokkenheid of dat dit (mede) een andere oorzaak heeft. Juist omdat zij een belangrijk deel van de doelgroep van dit project vormen en ook uit de enquête blijkt dat velen het economisch belang van dit project groot vinden, verdient het aanbeveling om de oorzaken hiervan te achterhalen. Wellicht ligt hier een taak voor het samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch, al dan niet in samenwerking met SES West-Brabant, Kamer van Koophandel, REWIN en/of RECRON.

Belevings- en gebruikswaarden

De meeste partijen zien een verbetering van de toegankelijkheid en het gebruik van de verdedigingswerken als een belangrijke impuls voor een historisch besef. Ook het beter in beeld brengen van de samenhang in het gebied is daarbij wenselijk. Tegelijkertijd wordt door de meesten geconstateerd dat de bereikbaarheid, herkenbaarheid en toegankelijkheid van de meeste objecten verbeterd kan worden, zoals door een goede bewegwijzering, informatiepanelen en door kleinschalige recreatieve voorzieningen.

Ook aanpassingen ten behoeve van de historische herkenbaarheid, door aanpassing van beheer en onderhoud van de huidige groenopstanden van de linies en de Spinolaschans, wordt veelal wenselijk geacht, inclusief het opschonen van de grachten. Onderkend wordt dat het wel of niet omzetten van bomen naar struweel en lagere vegetaties gevoelig ligt bij diverse natuur- en milieugroepen.

Wandelen en fietsen

Een nieuwe thematische fietsroute wordt door bijna alle partijen wenselijk geacht. Maar bovenal is er veel behoefte aan betere wandelmogelijkheden, met name in het buitengebied, als verbindende recreatieve schakel tussen de verdedigingswerken. Nieuwe en deels onverharde paden worden daarbij wenselijk geacht, alsook een schakeling middels een Lange Afstand Wandelpad (LAW).

6.2 Resultaten workshop

Ten behoeve van de workshop zijn 3 thema's benoemd:

1. Zichtbaarheid, leefbaarheid en gebruik van de verdedigingswerken
2. Bereikbaarheid en ontsluiting van de verdedigingswerken
3. Regionale samenhang tussen de verdedigingswerken.

Op basis van de resultaten is nog een vierde thema benoemd:

4. Samenwerking en PR.

De workshop heeft een groot aantal visies, ideeën, voorstellen en overwegingen gegeven. Een groot deel hiervan gaat in op de aanleg van wandel-, fiets- en kanoroutes, op de verbetering van voorzieningen met bankjes, picknickplaatsen en parkeermogelijkheden en op combinatiemogelijkheden met arrangementen en een passe-partout. Vergroting van de herkenbaarheid van deze regio met zijn krijgshistorie is wenselijk door o.a. de routes alle een klinkende benaming te geven, maar ook door betere bebording in het gebied, langs rijkswegen en bij havens en door langs aanrijroutes meer beeldmerken te gebruiken. Kinderen worden als belangrijke doelgroep beschouwd, waarbij ideeën voor thematische speeltuinen, een lespakket, uitkijktorens en de verbreding van de Bergse Jeugdmonumentendag zijn gelanceerd. Verdere ideeën voor vermaak liggen in combinatiemogelijkheden met theatervoorstellingen in de schansen of op de vesting, culinaire arrangementen en spel- en belevingsroutes voor groepen. Onderkend is dat daarvoor wel een (verbeterde) samenwerking en afstemming tussen partijen en acties als evenementen moet zijn. Internet wordt belangrijk geacht als medium voor PR en informatie over verblijfsmogelijkheden en activiteiten.

Een overzicht van de tijdens de workshop benoemde visies, ideeën en voorstellen is weergegeven in bijlage 2.

7 VISIE EN PROJECTVOORSTELLEN

7.1 Toeristisch-recreatief concept: *'Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel'*

Om de toeristisch-recreatieve invulling rondom de krijgshistorie nader inhoud te geven is het wenselijk om een centraal thema te benoemen. In het rapport 'West-Brabantse verdedigingslinies toeristisch en landschappelijk in het vizier' worden uitgangspunten genoemd voor een toeristische produktontwikkeling. Vanuit dat samenhangend concept is West-Brabant verdeeld in drie deelgebieden, met elk een eigen accent. Voor de zone Breda-Geertruidenberg is het centrale thema **'victorie'**. Allerlei activiteiten die georganiseerd worden, van theatervoorstelling tot exposities en evenementen, kunnen mede vanuit dit accent worden opgepakt. Victorie, een mooi centraal thema voor 'Geertruidenberg 800 jaar' in 2013?

Aansluitend aan dit centrale thema is een belevingsconcept wenselijk, dat aansluit op het thema 'victorie', maar dat ook als basis voor de beleving van toeristen en recreanten fungeert. Het belevingsconcept identificeert het landschap, de geschiedenis, de mensen en gebeurtenissen. Dit concept maakt de samenhang in het gebied helder.

Voorgesteld wordt om als belevingsconcept **'Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel'** te benoemen. Er zijn hiervoor meerdere motivaties:

- Het verwijst naar de min of meer natuurlijke oorzaken van de vorming van de Biesbosch, waarbij talloze dorpen de strijd tegen het water verloren en verdronken;
- De vorming van kleigronden in het grootste deel van het plangebied hangt met deze natuurlijke ontwikkeling direct samen. De strijd om weer land op het water te winnen heeft geleid tot een victorie en is op heel veel manieren in het landschap en bij de bewoners herkenbaar: aan de dijken en polders, de kreekresten, dijkdoorbraaklocaties met wielen, de vele gebieds- en veldnamen, de natte natuur, de verhalen over dijkdoorbraken en overstromingen (zoals in 1953), de cultuur van rietsnijders, griendwerkers en vissers, etc.;
- Deze natte natuurlijke kenmerken vormden een goede basis voor historische strijdtonelen tussen Brabant en Holland (met o.a. de fameuze Willem van Duvenvoorde) en tussen Holland en de Spanjaarden en Fransen. De resten van een kasteel, de linies, schansen en de vesting vormen daarvan nu de restanten, tezamen met de vele nog niet ontdekte sporen in de bodem en veldnamen als Statendam en Middelschans.

Kortom, het concept 'Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel' vormt zowel natuurhistorisch, cultuurhistorisch en krijgshistorisch de basisidentiteit van dit gebied.

Aansluitend op dit belevingsconcept kan een beeldmerk worden opgezet, dat typerend is voor deze regio. Overwegingen: de typische zigzaggende vestingvorm van Geertruidenberg, een kanon, kabbelend water en een Steur (een van oudsher typerende vis in de Biesbosch, die langzaam zijn reëntree maakt). Beeldend is dit concept gevisualiseerd in afbeelding 11.

Maar dit beeldmerk dient vooral ter illustratie. Overwogen kan worden om mensen die hiermee ervaring hebben, zoals een communicatiebureau of de NHTV, tot een pakkend beeldmerk en tekst te laten komen.

De verdere invulling van de ontwikkelingsvisie door routes, activiteiten, arrangementen, kunst en evenementen, zijn middelen om de toerist en recreant door een verhaal over het thema 'victorie' en het belevingsconcept 'Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel' te laten leiden.

Afbeelding 11. Voorbeeld van een mogelijk beeldmerk van het concept Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel

7.2 Ambitie en hoofdkoersen

Op basis van het bestaand beleid, vastgestelde visies en de resultaten van de enquête en de workshop kunnen de volgende ambitie en hoofdkoersen worden afgeleid.

Daarbij moet gesteld worden dat de hierna aangegeven ambities en koersen van toepassing zijn voor de verdedigingswerken binnen het plangebied. De kern Breda als vestingstad heeft wel hoge toeristisch-recreatieve ambities. Maar dat aspect valt buiten de scope van deze opdracht.

1. Geen toeristisch-recreatieve ambities als in Willemstad en Heusden

Alhoewel met dit project een toename van aantallen recreanten en toeristen wordt beoogd, is de ambitie voor het plangebied vooralsnog niet gericht op het structureel aantrekken van zeer grote hoeveelheden, zoals bijvoorbeeld in Willemstad en Heusden. Geertruidenberg en Terheijden zijn hierop niet ingesteld met hun wegenstructuur, parkeervoorzieningen en faciliteiten. De kenmerken en de ambitie voor dit gebied is in het algemeen gericht op landelijkheid, rust en ruimte. Een 'gedoseerde bezoekersstroom' past daar bij. Uitzondering hierop zijn de beoogde bezoekersaantallen tijdens georganiseerde evenementen.

2. Combineer functies en benut kansen ('werk-met-werk maken en laaghangend fruit pakken')

Het is van belang om aan betrokken partijen en de lokale bewoners snel te laten zien dat de gemeenten initiatief hebben genomen voor dit project en ook snel daadwerkelijk met resultaten komen. Een breed maatschappelijk draagvlak is immers van groot belang voor het slagen van dit project. De voorbeeldfunctie van de gemeenten kan alleen dan als sneeuwbal gaan werken om ook initiatieven van bewoners, belangen-groeperingen en ondernemers in dit gebied te stimuleren.

Mede vanuit deze overweging zijn de ambities er vooralsnog niet op gericht om direct grootschalig nieuwe projecten en organisatiestructuren op te zetten. In eerste instantie wordt vooral gezocht naar het 'laaghangend fruit': mogelijkheden die relatief eenvoudig en snel tot resultaten leiden, zonder al te veel voorbereiding en hoge investeringen. Wel kunnen tevens voorbereidingen worden gestart voor complexere projecten, waarbij gewerkt wordt aan een meer structurele aanpak en financiële borg in beleids- en begrotingsprogramma's.

Per projectvoorstel is de afweging relevant of het project zelfstandig wordt opgepakt of dat er mogelijkheden zijn voor koppelingen met andere thema's. 'Werk-met-werk maken'. Dit is een meerwaarde in de kwaliteit van het produkt, maar ook een meerwaarde in kansen voor medefinanciering en subsidiëring.

Een specifiek item in dit verband is de mogelijkheid om een historisch waardevol object, zoals bijvoorbeeld een herstel van het Fort Lunet, te realiseren door er (mede) een andere functie aan te geven. Dit past geheel in het credo van Belvédère: behoud door ontwikkeling.

3. Zoek samenhang met soortgelijke processen in de omgeving

Directe aanleiding voor deze visie en de projectvoorstellen is het initiatief van het BBT om voor West-Brabant een toeristische visie op te stellen rondom de historische verdedigingswerken. Dat heeft inmiddels geresulteerd in de **Stichting Cultuurhistorie West-Brabant**. Het is wenselijk om dit project en de realisatie van deelprojecten af te stemmen met andere projecten die door de stichting worden gecoördineerd. Dit kan door de stand van zaken van dit project als vast punt op de agenda van de Stichting terug te laten komen.

Al eerder is de **Nieuwe Hollandse Waterlinie** genoemd. Alhoewel er krijgshistorisch geen echte banden zijn met deze regio, zijn er op het gebied van toerisme en recreatie wel degelijk actuele en vooral potentiële relaties. De in juni 2006 uitgebrachte fietsfolder is daar een voorbeeld van. Verdere kansen tussen beide gebieden liggen in het opstellen van (vooral meerdaagse) arrangementen. Ook is er binnen het projectbureau van de Nieuwe Hollandse Waterlinie al veel ervaring met samenwerking tussen partijen, maar ook met vermarkting van de doelstellingen, PR-acties (zoals de website en marketingstrategieën) en het opstellen van uitvoeringsprogramma's. Ervaring die aangeboord kan worden.

Daarnaast zijn in Brabant de voorbereidingen gaande voor een structurering van de **Zuiderwaterlinie**. De provincie coördineert dit. Gebruik van logo's of beeldmerken en de opzet van organisatiestructuren zijn nog niet bekend. Wel is het aannemelijk dat deze regio één van de toekomstige regionale eenheden wordt, met een eigen commissie en/of werkgroep. Op dit moment kan echter nog niet worden aangegeven hoe deze samenhang verder inhoud krijgt.

Overwogen kan worden om voor deze regio een eigen beeldmerk en logo te ontwikkelen of om met de discussie hierover en het ontwerp daarvan de ontwikkelingen van de Zuiderwaterlinie af te wachten. Zo'n beeldmerk is de eerste winst in herkenbaarheid en de samenhang.

7.3 Ontwikkelingsvisie landschap en cultuurhistorie

In deze paragraaf wordt geen overall-visie gegeven op het landschap in het plangebied, maar zijn alleen relevante landschapsrelaties benoemd die direct samenhangen met de natuurlijke ontstaansgeschiedenis, zoals beschreven in paragraaf 4.1, en met de verdedigingswerken.

Schootsvelden

Op de Cultuurhistorische waardenkaart (zie ook afbeelding 2) van de provincie zijn rondom de oude verdedigingswerken schootsvelden weergegeven van 300 en 1000 meter. Schootsvelden zijn zones waarbinnen vanuit militaire overwegingen geen bebouwingen en opgaande begroeiingen toegestaan werden. In de huidige tijd is dit belang geheel verdwenen en zijn binnen deze zones boerderijen, woningen of zelfs woonwijken gebouwd en opgaande groenstructuren aangeplant of ontstaan. Het zonder meer herstellen van deze schootsvelden is vaak niet alleen onmogelijk (zoals bij woonwijken), maar soms ook niet meer wenselijk, omdat huidige groenstructuren landschappelijk of ecologisch hun waarde hebben en soms zelfs door de provincie als vastgesteld beleid (natuurdoeltype) zijn benoemd.

Desondanks is het vanuit de beleefbaarheid van deze elementen wenselijk dat, waar mogelijk, het concept van het open landschap van de oude militaire doelstellingen in het landschap herkenbaar blijft. Ofwel: bij de planvorming, ontwerp of bij ruimtelijke ingrepen binnen de 300 dan wel 1000 meterzones is het wenselijk dat deze schootsvelden wel bij de afwegingen, beoordelingen en toetsing worden betrokken.

Vesting Geertruidenberg

De vesting van Geertruidenberg bestaat thans historisch-landschappelijk uit een strak stelsel van grachten en met gras begroeide wallen in een riet-, struweel- en waterrijke omgeving van de Donge, de Biesbosch en de polders. Vanuit historische overwegingen zijn de vestingwallen begroeid met laagblijvende begroeiingen als gras en kruidachtigen en kennen de oevers weinig opgaande oeverruigt als riet en struweel.

De relatie tussen de vesting en de omgeving is nu, met name door de huidige bebouwingen met woonwijken en bedrijventerreinen langs de Donge en de Amer en de havenontwikkelingen, slechts op een enkele plaats nog enigszins herkenbaar. Dit betekent dat de beeldvormende kwaliteiten van de vestingwerken nu nagenoeg op zichzelf staan en de oude omgevingsrelaties nauwelijks meer vanaf de vesting herkenbaar en beleefbaar zijn. De Amercentrale drukt daarbij een zware stempel op het landschapsbeeld.

Het huidige landschapsbeeld van de vesting zelf voldoet nog steeds aan het strakke beeld, waarbij op veel plaatsen rijen knotwilgen zijn aangebracht.

Luchtfoto Vesting Geertruidenberg

De landschappelijke en historische ontwikkelingsvisie richt zich daarbij op behoud en versterking van deze historische kenmerken, maar zoekt daarbinnen wel naar mogelijkheden voor verhoging van natuurwaarden. Dit is mogelijk door een meer op natuurwaarden gericht maai-beheer van de gazons en taluds, door plaatselijk een overbegroeiing met riet en ruigt te stimuleren en op enkele plaatsen bomen en struweel in te planten, dusdanig dat beeldverstorende uitzichten (zoals op bedrijventerreinen) worden beperkt. Op die manier blijft de kernwaarde van de historische vestingwerken behouden, maar wordt de landschappelijke en historische relatie met de nabijgelegen Biesbosch versterkt.

Vanuit de landschapsbelevingswaarde verdient het aanbeveling om waar mogelijk de zichtlocaties dusdanig te oriënteren dat deze zich van het zicht op de Amercentrale afwenden.

Linies van Den Hout en Van de Munnikenhof

De linies van Den Hout en van De Munnikenhof bestaan van oudsher uit grachten en met gras en heide begroeide aarden wallen in een kleinschalig agrarisch cultuurlandschap. Thans is dat landschapsbeeld

omgedraaid: de omgeving is een open agrarisch landschap en de linies zijn begroeid met bos. Een discutabele situatie, want wat levert nu het beste landschapsbeeld:

- Cultuurhistorisch herstel van de linies door kap van het bos en het omzetten naar gras en heide, of
- Landschappelijk behoud van dit bos, vanuit de visie dat daarmee de loop van de linies in het huidige open landschap goed gemarkeerd wordt weergegeven?

Luchtfoto Linie van Den Hout (2002)

Door het bos om te zetten naar meer gradiëntrijke ruigt en struwelen ontstaan meer overgangsbiotopen, waarmee de potentiële waarde voor planten- en (vooral) diersoorten als leef- en migratiezone wordt vergroot. Vanuit deze achtergronden is de ontwikkelingsvisie gericht op het gedeeltelijk kappen en omvormen van de bosopstanden naar kruidvegetaties en struwelen op de linies en het zo nodig uitbaggeren van de verlande grachten. Aandacht voor het voorkomen van verbraming en verruiging van de begroeiing op de linies is daarbij van belang, omdat anders de historische herkenbaarheid van de linies weer grotendeels teniet wordt gedaan.

In de visie wordt ook het omliggende landschap versterkt door weer meer te streven naar een kleinschalig(er) landschapsbeeld. Dit kan door de aanplant van hagen en bosstroken en door stimulatie van natuurvriendelijke aanpassingen in het omliggende agrarische gebied en langs wegen, zoals aangepast bermbeheer, akkerrandenbeheer en bufferstroken langs waterlopen. In overleg met de provincie en het projectbureau Wijde Biesbosch kan naar planologische en/of financiële mogelijkheden (o.a. vergoedingen) hiervoor worden gezocht.

Kleine schans van Terheijden

Wie als argeloze toerist nu in de parkzone rondom de Kleine schans loopt zal de met gras begroeide bulten grond niet snel herkennen en waarderen als een waardevol restant van de regionale krijgsgeschiedenis. Dit effect wordt versterkt door de beperkte toegankelijkheid van deze schans en door de nieuwbouwwijk, die de historisch-landschappelijke band van de schans met de Mark doorbreekt.

Desondanks kan de Kleine schans vanuit historisch opzicht nog wel als redelijk gaaf worden bestempeld. Het met gras begroeide karakter en de met lage ruigt begroeide oeverzones sluiten aan op de historische kenmerken en de oude zichtlijnen zijn in westelijke richting nog redelijk in tact. De gracht is echter sterk verbreed en de schanswallen verzakken plaatselijk.

Luchtfoto Kleine schans (2002)

Toch wordt, mede gezien de ligging in een parkzone en de kansen om deze zone op te nemen als robuuste stapsteen in een ecologische verbindingszone (EVZ), in deze visie voorgesteld om het landschap van deze schans enigszins aan te passen aan meer eigentijdse ontwikkelingen. De aanplant van enkele knotwilgen en/of struwelen langs de oevers en enkele struwelen binnen de schans sluiten beter aan op de inpassing als EVZ en bieden een iets afwisselender aanblik. Een dergelijke begroeiing bevestigt het oude karakter van de schans. Ook een meer op te ontwikkelen natuurwaarden gerichte aanpassing van het maai- en beweidingsbeheer van de oevers en de schans (type: lage kruidachtige vegetaties) past hierin. De westelijke zichtrelatie op de Mark blijft in deze visie behouden.

Spinolaschans

Historisch is de Spinolaschans een grondwal in een obstakelvrije, open omgeving. Een aanpak gericht op cultuurhistorisch herstel zou zich richten op het verwijderen van de boom- en bosbegroeiingen op de wallen en zo mogelijk in de omgeving. Toch is dat niet de visie waarin in dit rapport voor wordt gepochteerd.

De Spinolaschans ligt van buitenaf grotendeels aan het oog onttrokken, verstopt achter en onder de opgaande bebossing. De drukke ontsluitingsweg en het bedrijventerrein aan de westrand hebben deze schans geïsoleerd van zijn historische relatie met de Mark. De landschappelijke relatie richt zich nu op de noord- en oostrand: het bos- en kleinschalig landschap van de Hartel en overgangszone naar de open Vuchtpolder.

Vanuit laatstgenoemde optiek past het beboste karakter van de Spinolaschans landschappelijk heel goed in zijn omgeving. Van buitenaf niet eenduidig als schans herkenbaar, maar eenmaal via de (enige) ingang naar binnen gaand ontstaat juist door de bosopstanden op de hoge omwalling een heel eigen -besloten, rustieke- sfeer. De bochten van het toegangspad maken het spannend waar de route naar toe gaat. En eenmaal op de open plaats binnen de schans en lopend over het zandpad op de omwalling blijft deze sfeer behouden.

Luchtfoto Spinolaschans, 1952

In deze ontwikkelingsvisie worden dan ook slechts enkele stroken bos afgezet, zodat op die plaatsen vanaf de wal doorzichten ontstaan op de omliggende Vuchtpolder en (in de verte) Breda, op het nabijgelegen gebied van de Hartel en op de brede grachtengordel. Daarnaast richt het beheer zich meer op het creëren van geleidelijke overgangen van bosrand naar enerzijds de grachten en anderzijds de drogere graslanden. De grachten zijn daarbij uitgebaggerd en bieden daarmee weer beter de robuuste natte gordel om deze schans.

Slotbosse Toren

De Slotbosse Toren, als restant van het kasteel Huis ten Strijen, stond langs de rand van een veenmoeras en op de overgangszone naar een moerasbos. In de loop der eeuwen is er heel veel veranderd: er is klei over het veen afgezet, het gebied is droger geworden, het bos is verdwenen en er is de laatste decennia een woonwijk en een sportveld omheen gebouwd en een drukke ontsluitingsweg op een hoog talud langs aangelegd. De Toren staat nu wat verstopt en verloren.

Toch, als men eenmaal direct bij deze toren staat, gaat er nog steeds veel sfeer van uit. De ringsloot om deze toren, het vele opgaande groen in het park en de ogenschijnlijke afwezigheid van bebouwing (door het groen aan het oog onttrokken) zijn hieraan debet. De bomen en struiken direct om de toren dragen ook bij aan de sfeer dat dit kasteel in verval is geraakt. En 'verval' is een goede historische aanduiding voor de geschiedenis van dit kasteel. Ook de nabijgelegen kinderkopjesweg draagt bij aan het nostalgische karakter.

De huidige lokale landschappelijke situatie komt dan ook geheel overeen met de visie. Voorkomen dient te worden dat de opgaande begroeiing het zicht op de toren geheel gaat onttrekken.

Wel zijn er mogelijkheden om het enigszins besloten karakter rondom deze toren verder te versterken, door ook in het oostelijke park meer opgaande begroeiing aan te planten. Daarbij wordt in deze visie dan één of enkele doorkijkjes vanaf de Hoofseweg op de Slotbosse Toren gegeven.

7.4 Toeristisch-recreatieve ontwikkelingsvisie

Algemeen

Naast voornoemd centraal thema en toeristisch-recreatief concept staan de factoren 'herkenbaarheid' en 'beleefbaarheid' centraal in de ontwikkelingsvisie voor toerisme en recreatie. Deze factoren houden verband met emoties over hoe mensen de historie en de krijgsgeschiedenis van deze regio ervaren:

- dat begint in eerste instantie visueel, met het zien en daarmee dus met herkennen. Dat kan een eerste indruk zijn of een verdere ontdekking. Het kan een plaatje of een foto zijn, of een uitzicht vanaf een bepaalde plek. Zichtbaarheid -en daarmee dus herkenbaarheid- is van groot belang voor waardering, maar ook voor de beleefbaarheid en het gebruik;
- Naast zichtbaarheid is vooral ook beleefbaarheid belangrijk. Een kasteel of schans alleen zien is meestal niet voldoende, mensen willen het gevoel krijgen dat zij een stuk geschiedenis betreden, aanraken, voelen, proeven en ruiken. Kortom: beleefbaarheid gaat om het ervaren! Dat kan op veel manieren, zowel fysiek maar ook in beeld (panelen, kunst) of door 'verhalen';
- Een belangrijk deel van de beleefbaarheid hangt weer samen met het gebruik. Wandelen over de vestingwallen en de linies en schansen is daarbij een bekende gebruiksvorm. Maar er zijn veel meer mogelijkheden, zoals thematische theatervoorstellingen op de vesting en in de schansen, kinderspeelplaatsen, survivaltochten of een plaats voor kinderfeestjes.

Samenhang

In de ontwikkelingsvisie heeft het initiatief van de gemeenten om in dit gebied te investeren in coördinatie en voorzieningen (zoals wandel- en fietsroutes en verbetering van gebiedsinformatie) geleid tot een groeiend

initiatief van lokale bewoners, verenigingen en ondernemers, die jaarrond activiteiten en evenementen organiseren, wandelingen begeleiden, lezingen geven, etc. Doordat deze regio regelmatig iets nieuws te bieden heeft keren toeristen en recreanten met zekere regelmaat terug.

Een ingestelde Coördinatiecommissie Zuidelijke Biesbosch¹, waarin naast de gemeenten ook ondernemers en lokale belangenverenigingen zitting hebben, is van groot belang voor de regionale afstemming en samenhang. Op basis van een eigen Meerjarenprogramma en een door sponsoring en bijdragen verkregen budget worden door deze commissie jaarlijks tal van activiteiten geïnitieerd en gecoördineerd, evenementen georganiseerd en projecten benoemd en uitgevoerd. Zo worden tijdens evenementen in Geertruidenberg bijvoorbeeld ook wandel- en fietsroutes uitgezet naar de overige linies en schansen in dit gebied.

Deze commissie is ook één van de regiocommissies zoals die voor de Brabantse Zuiderwaterlinie worden opgezet.

Binnen deze regio worden bezoekers en passanten op diverse wijzen geattendeerd op de kenmerken van deze regio met zijn krijgsgeschiedenis. Langs aanvoerroutes, zoals rijkswegen A27 en A59 en de Amer en de Donge, staan daartoe eenvoudige maar lokkende borden (van het type zoals die ook in Duitsland en Frankrijk langs wegen staan). In de havens van Geertruidenberg en Drimmelen, maar ook in de Oosterhoutse Zwaaihoek en het haventje van Terheijden, staan informatiepanelen om passanten over de recreatiemogelijkheden rondom de krijgsgeschiedenis in het achterland te informeren. Ook voor de thuisblijvers is de informatievoorziening verbeterd, met name via internet. Door een eigen regiowebsite van de Coördinatiecommissie Zuidelijke Biesbosch, en met duidelijke links naar de websites van o.a. de VVV's en het Brabants Bureau voor Toerisme, krijgt men snel inzicht in activiteiten, arrangementen en verblijfsmogelijkheden. Ook zijn er mogelijkheden voor een meerdaags verblijf, waarbij arrangementen met o.a. De Efteling, een toertocht in de Biesbosch en een dagje Antwerpen aangeboden worden.

Tussen de vesting, linies en schansen zijn netwerken van bewegwijzerde wandel-, fiets- en skateroutes aanwezig, waarbij zowel korte ommetjes als meerdaagse (wandel)tochten mogelijk zijn. Kaarten hiervoor zijn te koop bij de VVV's. Daar zijn ook enkele digitale routenavigatiesystemen voor wandelaars en fietsers te huur, waarin op interessante plaatsen informatie en filmpjes weergegeven worden. Bij de VVV's en in de havens kunnen arrangementen worden geboekt, bijvoorbeeld om een knapzakroute of wandeling met een combinatie van boerengolf te regelen of om met kano's langs diverse verdedigingswerken te varen. Persoonlijke combinatie-wensen met lunch, diner, activiteiten, overnachting en retourmogelijkheden kunnen middels een passe-partout worden aangegeven.

Tevens is in overleg met de organisatie van de Zuiderwaterlinie een lange afstandswandelroute (LAW) en een lange afstandfietsroute door het gebied uitgezet.

In de folders, brochures en boekjes worden behalve de routes en de historische objecten ook de onderlinge samenhang beschreven, met o.a. de historische relaties tussen de Binnenpolder van Terheijden, de Vuchtpolder en de geschiedenis van de stad Breda.

Vesting Geertruidenberg

De vesting Geertruidenberg is voor deze regio de krijgshistorische kern, het 'commandocentrum' waar de toerist en recreant zeker naar toe wordt getrokken, hetzij voor een overnachtingsplaats maar toch zeker als dagbezoeker. Geertruidenberg bouwt daarmee voort op de reeds bestaande voorzieningen, met oude panden als het Kruithuis en het Arsenaal, wandelingen met gids, evenementen en musea met tentoonstellingen en de bestaande horeca.

De verblijfsmogelijkheden zijn in de ontwikkelingsvisie verbeterd door uitbreiding met een luxe hotel, minicampings en meerdere mogelijkheden voor bed&breakfast. De VVV speelt hierbij een centrale rol en heeft tal van arrangementen binnen en buiten het plangebied om de toerist/recreant victorieus te bedienen.

Vanuit het concept 'de jeugd heeft de toekomst' is op de vesting veel aandacht besteed voor kindvriendelijke in- en aanpassingen. Langs een wandelroute op de vesting is een speeltuin gemaakt. Maar ook de plaats van het voormalige kasteel is geheel in stijl een speelplaats opgezet. En er is een lespakket voor scholen ontwikkeld, wat kan worden aangevuld met een excursie en spel- en beleavingsactiviteiten. Jaarlijks worden kinderedstrijden georganiseerd, zoals de mooiste vestingfoto of de beste vestingtekening. Met TV-makers zijn afspraken gemaakt voor de organisatie van een jaarlijks 'fiets 'm d'r in'-evenement. Op de jaarlijkse Jeugdmonumentendag wordt behalve educatieve en historische activiteiten ook een behendigheds- en racewedstrijd met modelboten in de gracht georganiseerd.

Maar ook voor volwassenen, zowel bewoners als recreanten, is de vesting nog aantrekkelijker gemaakt. De routes met wandelmogelijkheden van de vesting zijn verder uitgebreid. Met meerdere informatiepanelen is de

¹ Wellicht dat het huidige samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch hiervoor ook geschikt is.

lokale geschiedenis toegelicht en kunstobjecten fungeren als beeldvormende begeleiders en markeringspunten. Met Arjan van Dijk zijn afspraken gemaakt om het Kruithuis, dat langs een gemarkeerde route ligt, vaker als terras en eenvoudig restaurant te benutten. De Schattelijin organiseert zeker één maal per jaar een thematische theatervoorstelling op de vesting en tijdens evenementen zijn er kano- en roeibootwedstrijden. Kortom, de vestingwerken vormen een belangrijk decor voor ludieke thematische activiteiten en algemene evenementen voor zowel lokale bewoners als voor de wijde omgeving.

Linies van Den Hout en van De Munnikenhof

De beide linies zijn in de ontwikkelingsvisie vooral cultuurhistorische natuurlinies. Zij lenen zich niet voor forse toeristisch-recreatieve ingrepen en gebruiksinpassingen, omdat zij lintvorming en smal zijn, vooral in het landelijke gebied liggen en er ook weinig goede mogelijkheden zijn voor vergroting van de toegankelijkheid en bereikbaarheid (incl. parkeervoorzieningen).

De ontwikkelingsvisie voor de linies richt zich primair op cultuurhistorisch herstel en verhoging van natuurwaarden. De zichtbaarheid en herkenbaarheid van de linies en grachten wordt daarbij in de visie verhoogd, door het gedeeltelijk kappen van de bosopstanden, het aanpassen van het beheer gericht op lage kruidachtige en heischrale vegetaties en het uitbaggeren van de grachten.

Dit wil niet zeggen dat er geen mogelijkheden zijn voor toeristisch-recreatieve inpasningen. De linies lenen zich uitstekend voor kortdurende spel- en belevingsactiviteiten, bijvoorbeeld als onderdeel van een grotere activiteitenroute of als arrangement voor een kinderfeestje. Allerlei extensieve toepassingen, zoals bijvoorbeeld wandelen over de linies, een picknickbankje voor passerende fietsers, uitkijkpunten en kunstobjecten zijn mogelijk.

Kleine schans

Naast Geertruidenberg als 'commandocentrum' kan de Kleine schans als 'belangrijke buitenpost' worden gezien. In de ontwikkelingsvisie vormt dit gebied een recreatief knooppunt, met de Kleine schans als kern. Vanuit deze kern lopen diverse wandel-, fiets- en vaarroutes naar en langs de overige historische objecten in de omgeving.

Mede door de ligging in een parkzone langs de rand van de bebouwde kom biedt de Kleine schans in de ontwikkelingsvisie veel perspectieven als speel- en beleeffort. Het historische beeldvormende karakter wordt versterkt door de combinatie met de molen, de schaatsbaan, de rustieke Schansstraat en het open zicht in westelijke richting op de Mark en de polders.

De centrale plek in het fort wordt opengesteld en biedt mogelijkheden voor een 'krijgsspeeltuin', met speelelementen in het teken van de krijgsgeschiedenis. Daarnaast biedt deze ruimte kansen voor theatervoorstellingen en evenementen.

De verzakking van delen van het fort wordt hersteld. Op basis van een groenplan voor het gehele park, inclusief de schans, zijn verspreid enkele bomen, knotwilgen en struikvormers aangeplant. Deze dragen landschappelijk bij aan het historische karakter van een fort buiten functie en vormen extra natuurlijke elementen voor de functie die dit gebied heeft als onderdeel van de ecologische verbindingszone langs de Mark. Ook de extra mogelijkheden voor ruimte voor waterberging (Markwater) worden onderzocht. Daarnaast heeft dit park een regionale meerwaarde als tijdelijke pleisterplaats voor passerende wandelaars, fietsers en vaarders (via het aanwezige haventje). Een theehuis of zomerterras biedt daarvoor de gewenste voorzieningen, waardoor met zicht op de schans het 'victoriegevoel' van bewoners en passanten wordt bevestigd.

Spinolaschans

De Spinolaschans ligt dermate omsloten door afwisselend opgaande begroeiingen, weides, sloten, grachten en tuinen (De Hartel), dat een ontwikkelingsvisie als rustiek natuurfort voor de hand ligt. In aansluiting op de ontwikkelingen zoals genoemd in paragraaf 7.3 zijn er naast de bestaande wandelmogelijkheden ook mogelijkheden voor natuurbeleving, waaronder een uitkijktoren/vogelkijkplaats, die tevens zicht biedt op de voormalige inundatiegronden van de Vuchtpolder.

De centrale open plaats wordt 's zomers geregeld gebruikt voor theatervoorstellingen, klank-/lichtspelen en evenementen. De toegankelijkheid van de Spinolaschans is vergroot, door ook langs de oostelijke zijde een toegang te maken voor wandelaars en fietsers.

Slotbosse Toren

De Slotbosse Toren en het omliggende park bieden weinig meer mogelijkheden dan wandelen, fietsen en kijken. Risico op vallend gesteente maakt het dat het terrein zelf niet toegankelijk is. Het gebied ligt te afgelegen en te geïsoleerd om meer lokale voorzieningen aan te brengen.

Een beter (vandalismebestendig) informatiepunt en/of een wandel-/fietsbrochure, waarbij ook de relatie met de huidige Oranjepolder en het vergane kasteel van Geertruidenberg wordt beschreven, draagt bij aan de verdere beeldvorming voor recreanten.

Wel biedt de aanpassing van het oostelijke park door de gemeente Oosterhout perspectieven om meer aan bewoners, toeristen en recreanten te bieden. Gerichte aanplant van groenelementen, zoals hagen (kinderdoolhof), en de mogelijkheid om via huur speelse elementen (boogschieten, vlotbouwen) toe te passen biedt kansen voor vermaak (kinderfeestjes) in een natuurlijke en historische omgeving. Oosterhout heeft veel lokale toneelverenigingen. In combinatie met arrangementen biedt juist de nabijheid van de Slotbosse Toren voor dit parkdeel kansen op theatervoorstellingen met lichteffecten.

7.5 Financiering en subsidies

Financiering

Dat er voor de realisatie van de projectvoorstellen een financiële borg moet zijn in de gemeentelijke begrotingen spreekt voor zich. Maar de beschikbare budgetten zijn veelal beperkt. Behalve gemeentegelden en subsidies zijn er evenwel mogelijkheden om de noodzakelijke budgetten te vergroten. In deze paragraaf worden daartoe enkele overwegingen gegeven.

De eerste mogelijkheid is om samenwerking te zoeken met andere partijen die ook een opgave in dit gebied hebben: integrale samenwerking = samen betalen = netto besparen. Het waterschap en Staatsbosbeheer zijn al meerdere keren in dit rapport genoemd. Maar er zijn wellicht ook private partijen als horeca- en recreatie-ondernemers en landbouwers of belangenverenigingen als de Stichting Wandelplatform of de Stichting Recreatietoervaart Nederland die hierin mede een rol kunnen spelen.

Daarnaast zijn er mogelijkheden voor fondsvorming, bijvoorbeeld via toeristenbelasting of door hierover afspraken te maken met het MKB.

Een derde manier om budgetten te vergroten hangt tussen samenwerking en fondsvorming in: sponsoring. Sponsoring kan door ludieke acties, zoals prijsvragen en inzamelingen. Een buurt of een heemkundekring kan op die manier bijdragen aan een speeltuin of aan herstelwerken. Alhoewel dit (nog?) niet echt gebruikelijk is kan een gemeente dit bij partijen wel initiëren, bijvoorbeeld door een basisbudget voor een project beschikbaar te stellen dat door lokale partijen aangevuld moet worden.

Een andere manier van sponsoring is om door tegen betaling advertenties op folders en kaarten te plaatsen. Zo kunnen in een kader op een wandel- of fietskaart lokale horecabedrijven producten of arrangementen aanbieden en klanten lokken. Ook de klant is bij deze vorm van informatievoorziening gebaat.

Tenslotte kunnen ook afzonderlijke bedrijven, zoals de RABO-bank of Arjan van Dijk om een eenmalige of projectgebonden sponsoringsbijdrage worden gevraagd. Uiteraard dienen deze partijen daar ook een voordeel bij te hebben.

Subsidies

Tot voor kort was er een woud van bijdrage- en subsidieregelingen. Mede vanuit het motto van de Nota ruimte '*centraal wat moet, decentraal wat kan*' is gezocht naar vereenvoudiging van subsidiestructuren. Derhalve is er met ingang van 1 januari 2007 één (rijks)budget voor projecten in het landelijk gebied: het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG). De ministeries van LNV en VROM hebben het geld van een groot aantal subsidieregelingen in het ILG gestort en hebben met de provincies afspraken gemaakt over de verdeling van deze gelden. Voor de provincie Noord-Brabant is dat vastgelegd in de Bestuursovereenkomst landelijk gebied 2007-2013. Daarin zijn ook de prestaties (de te realiseren doelen) beschreven. Het budget kan gedurende deze periode door de provincie flexibel worden ingezet. De provincie heeft binnen de ILG-afspraken ruimte om de uitvoering te organiseren op maat van de gebieden. Niet het rijk maar de provincie heeft nu dus de regie over het landelijk gebied.

Toch is de beoogde eenduidigheid nog niet helemaal in beeld. Niet alle landelijke regelingen zijn opgegaan in het ILG. Zo is het deel van het budget van de Belvédèredoelen dat is gericht op het realiseren van cultuur-historische projecten binnen de Nationale Landschappen overgeheveld naar het ILG. Belvédèregieden die geen deel uitmaken van een Nationaal Landschap, zoals onderhavig plangebied, kunnen nog wel gebruik maken van de overige categorieën van de subsidieregeling Belvédère.

Daarnaast heeft LNV in februari 2007 de Regeling LNV-subsidies vastgesteld. In de regeling zijn diverse LNV-subsidieregelingen ondergebracht in één stelsel. Er zijn ongeveer 35 oude regelingen ingetrokken. In 2007 kan

een aantal aanvragen voor subsidies via het LNV-loket op internet worden ingediend, in 2008 is dit voor alle aanvragen mogelijk.

Maar er zijn nog meerdere Europese, provinciale, regionale en lokale subsidieregelingen, zoals het REAP of de provinciale subsidieregeling 'Naar een duurzaam Brabant'. Voorts zijn er altijd ad hoc subsidiebijdragen mogelijk. Dit is afhankelijk van de aard van het betreffende plan (zoals de mate van innovatie of noodzaak om een probleem op te lossen) en van bestaande contacten (netwerk). Ook de actualiteit van een thema speelt hierbij een rol. Cultuurhistorie is zo'n actueel onderwerp. Maar ook wandelen krijgt op dit moment veel aandacht in het rijksbeleid. In het beleid gericht op groen in en om de stad (GIOS) is aandacht voor wandelverbindingen vanuit de steden naar het omringend platteland. Ook wordt de recreatieve toegankelijkheid van bos- en natuurgebieden, van nationale landschappen en van boerenland gestimuleerd.

Dit alles maakt het moeilijk om in het huidige stadium per projectvoorstel eenduidige subsidieadviezen te geven. Gezien de coördinerende rol van de provincie in het ILG, in Brabant versterkt door de overlegstructuur met de revitaliseringsgebieden als de Wijde Biesbosch, hebben zij een belangrijke rol bij de uiteindelijke subsidietoewijzing. De provincie Noord-Brabant heeft daartoe een AdviesTeam Projecten (ATP) opgezet, waar projecten kunnen worden ingediend en waar subsidieadviezen worden gegeven. Het aanvraagformulier en een toelichting treft u aan op de website www.wijdebiesbosch.nl, onder projecten. Beseft dient te worden dat deze adviezen vooral betrekking hebben op de subsidies die de provincie beheert. Voor onderhavig plangebied lopen die contacten grotendeels via de gebiedsmakelaar van de Wijde Biesbosch.

Alertheid op andere (zo mogelijk stapelbare) subsidies, zoals REAP, blijft noodzakelijk. Ook fondsen als het VSB-fonds en het Prins Bernhard Cultuurfonds bieden mogelijkheden.

Tenzij er specifieke redenen zijn wordt bij de projectvoorstellen dan ook niet apart ingegaan op mogelijkheden voor subsidies.

7.6 Overzicht projectvoorstellen

Alle in dit rapport gegeven informatie bevat direct en indirect overwegingen voor projectvoorstellen. Zo geeft de enquête van april 2006 aan dat er veel behoefte is aan wandelen en fietsen, stellen alle gemeentelijke beleidsnota's dat een uitbreiding van evenementen, dagrecreatieve voorzieningen en arrangementsontwikkeling gewenst is en geven de resultaten van de workshop van 18 januari 2007 vooral veel voorstellen voor verbetering van de regionale samenhang. Daarnaast zijn er al bestaande initiatieven, projecten en overlegplatforms, waar direct op kan worden aangesloten. Bij de keuze in projectvoorstellen is tevens het belang om snel met zichtbare resultaten te komen meegenomen.

Er kan op hoofdlijnen onderscheid worden gemaakt in twee soorten voorstellen:

- A. Organiseren van voorstellen voor overlegstructuren en arrangementen
- B. Uitwerking van inrichtingsvoorstellen.

De volgende projectvoorstellen zijn uitgewerkt:

A. Organiseren:

1. Instellen van een goed commandocentrum: een centrale coördinatiecommissie of -werkgroep
2. Regionale Jeugdmonumentendag
3. Arrangementen:
 - Basisvoorstel arrangement lang weekend: verblijf in bed&breakfast of hotel
 - Basisvoorstel weekarrangement: verblijf op camping
 - Dage 'Oud-Hollands landverdedigen': arrangementvoorbeeld voor combinatie fietsen en vermaak voor groepen
4. Passe-partout als individueel maatwerk bij arrangementen en routes
5. Projectvoorstel website (opzet, inhoud)
6. Beeld- en geluidsroute: mogelijkheden van moderne middelen als routenavigatie en GPS-informatievoorziening
7. Lespakket

B. Inrichten:

8. Uitwerking integrale ontwikkelingsvisie Kleine schans en omgeving
9. Informatieborden en -panelen:
 - a. Informatieborden langs de snelweg en bij de havens
 - b. Informatiepanelen bij havens
10. Beeldmarkeringen op verkeersknooppunten (aanduiden markeringspunten, ideevoorstellen, kunst)
11. Wandelroutes over bestaande wegen en paden (in één brochure):
 1. Vijf tot tien kilometer:
 - Kleine Schans-Linie vd Munnikenhof-Spinolaschans-Terheijden
 - Vanuit Brabants Bontje (Oosterhout) over Linie vd Munnikenhof en langs kanaal terug
 - Vanuit Geertruidenberg naar de voormalige verdedigingswerken langs de Donge
 2. Tien tot vijftientwintig kilometer:
 - Vanuit Brabants Bontje over Linie vd Munnikenhof-Kleine schans-Linie van Den Hout (incl. Binnenpolder Terheijden)
 - Rondje Vuchtpolder (Spinolaschans-Linie vd Munnikenhof-Zwarte dijk)
 - Geertruidenberg-Slotbosse Toren
12. Avonturenroute (2-3 daagse wandelroute)
13. Wandelen door het voormalige overstromingsgebied van de Emiliapolder (inclusief realisatie van de ecologische verbindingszone van de Emiliadijk en herstel van de Koekoeksluis)
14. Thematische fietsroute: De krijgshistorie herbeleefd; langs alle elementen en hun verbanden
15. Projectvoorstel Gebruik van de vesting van Geertruidenberg

TOELICHTING PROJECTVOORSTELLEN

Projectvoorstel 1: Instellen centrale Coördinatiecommissie of -werkgroep; 'het commandocentrum'

Betrokken partijen:

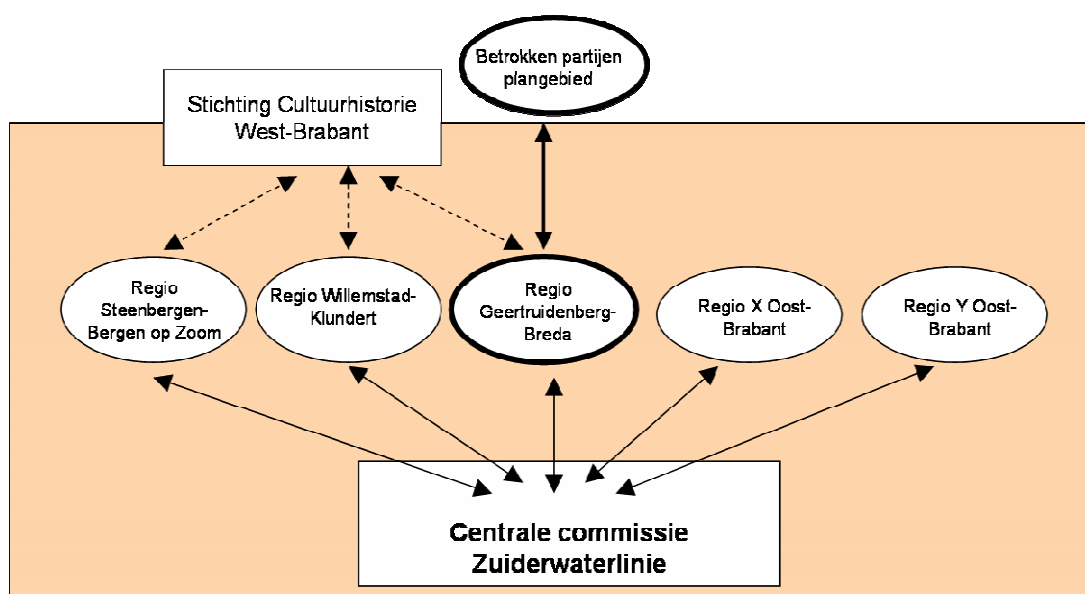
- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch
- Gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en eventueel Breda (agendalid?)
- Provincie Noord-Brabant, coördinatie Zuiderwaterlinie (agendalid)
- Afgevaardigden van lokale en regionale belangenverenigingen, zoals natuur, heemkunde, cultuur, landbouw, horecaondernemers, recreatieondernemers, Toeristisch Platform Geertruidenberg (TPG), etc.

Algemene toelichting:

Het slagen van de doelstellingen en ambitie van deze visie omvat méér dan de uitvoering van projecten. Het instellen van een centrale coördinatiecommissie is wellicht één van de eerste en belangrijkste organisatorische stappen hiervoor.

Belangrijke vraag is hoe deze coördinatiecommissie opgezet en samengesteld wordt en welke taakstellingen er zijn. Natuurlijk moet dat door de deelnemers van deze commissie zelf worden bepaald. In dit projectvoorstel worden hiervoor enkele overwegingen en aandachtspunten gegeven.

Het is van belang dat deze commissie t.b.v. de slagvaardigheid redelijk autonoom blijft. Wel zijn relatienetwerken van belang. Zo zal deze commissie waarschijnlijk één van de deelcommissies vormen in de organisatiestructuur van de Zuiderwaterlinie. Het is mogelijk dat daarbij wordt uitgegaan van de driedeling, zoals genoemd in het BRO-rapport voor West-Brabant (2005), gebaseerd op de drie thema's. In dat geval zal Breda wel actiever deel gaan uitmaken van deze commissie.

Vereenvoudigd overzicht van het organisatieschema in Brabant rondom de krijgsgeschiedenis:

- In West-Brabant zijn 3 deelgebieden, die de Stichting Cultuurhistorie West-Brabant informeren over ontwikkelingen (wederzijdse afstemming)
- Daarnaast wordt verwacht dat in de toekomst meerdere deelcommissies actief zijn die deel uitmaken van de overlegstructuur rondom de Brabantse Zuiderwaterlinie (actieve deelname in de centrale Zuiderwaterliniecommissie)

Uitwerking:

1. Opzet en samenstelling

In Geertruidenberg is al een coördinatieplatform actief, het TPG. In feite behelst dit voorstel een opschaling van het 'model' en de werkwijze van het TPG naar het gehele plangebied binnen de vier gemeenten.

De partijen die zitting hebben in deze commissie zijn hierboven al genoemd. Een specificatievoorstel voor de

afgevaardigden:

- Staatsbosbeheer vertegenwoordigt de natuurbelangen (is tevens een link met de Biesbosch) en informeert de achterban als IVN-afdelingen en de Madese natuurvrienden;
- Het cultureel centrum Schattelijck vertegenwoordigt de cultuur, zoals theaterverenigingen in de gemeenten en kunst;
- Heemkundekring De Vlasselt vertegenwoordigt de historische belangen en de heemkundekringen;
- De ZLTO afdeling Drimmelen vertegenwoordigt de landbouw;
- Boelaars ('Zo gastvrij is Brabant') voor de horecaondernemers;
- Samenwerking Recreatiebedrijven Oosterhout voor de recreatieondernemers, met name de campings
- VVV Oosterhout of Geertruidenberg voor recreatie in het algemeen
- Afgevaardigde van TPG voor toerisme in Geertruidenberg.

Voorgesteld wordt om een wethouder met de portefeuille toerisme-recreatie als voorzitter te benoemen. Daarnaast dient een secretaris te worden benoemd. Het secretariaat is méér dan alleen verslaglegging en uitnodigingen versturen, maar dit omvat tevens een netwerkfunctie, agendavoorbereiding, voortgangsbewaker van projecten en afspraken en creatieve ideeëngenerator. Afhankelijk van de ambitie (zie punt 2) kan overwogen worden om dit uit te besteden.

2. Doel- en taakstellingen

Primaire doelstelling van deze commissie is om de regionale samenhang rondom toerisme-recreatie en de verdedigingswerken binnen de vier gemeenten te borgen. Dit omvat de coördinatie bij de uitvoering van de in dit rapport opgestelde projectvoorstellen en afstemming van overige projecten, activiteiten en plannen. Afgewacht kan worden tot deze naar de commissie worden aangedragen. Meer winst valt te halen als de commissie daarin een actieve rol vervult en ook een duidelijk initiatief hierin neemt.

De commissie dient dus in eerste instantie haar eigen ambities te formuleren over de taakstellingen, zoals:

- PR-activiteiten:
 - * Website: opzetten eigen website of op herkenbare wijze aansluiten op bijvoorbeeld de website van Brabant aan de Biesbosch of de VVV's
 - * Ontwikkelen eigen beeldmerk/logo of aansluiten op beeldmerk/logo Zuiderwaterlinie
 - * Opzetten eigen Marketingplan. Dit kan eenvoudig op enkele pagina's of uitgebreid (voor een uitgebreide versie zie bijvoorbeeld het Marketingplan op www.hollandsewaterlinie.nl)
 - * Uitbrengen van een eigen (regionale) Nieuwsbrief (frequentie: 1 à 2 maal per jaar);
- Coördineren en uitzetten van onderhavige projectvoorstellen;
- Opzetten van een jaarlijks Actieprogramma ('jaaragenda'; in dit rapport zijn, naast de projectvoorstellen, daarvoor al vele uit te werken ideeën aangereikt):
 - * jaarlijks een programma opstellen op basis van ideeën, activiteiten en projectenvoorstellen, of
 - * jaarlijks een eigen Meerjarenprogramma opstellen en daarin afspraken maken over projecten, activiteiten en financiering (zoals gemeentelijke begrotingen, subsidiebronnen, sponsoring, etc.);
- Coördinatie voor structurering van gebiedsinformatie, zoals het uitbrengen van folders en boekjes, het creëren van een eigen 'verdedigingswerkenhoekje' in de VVV's, afstemming van evenementen, exposities, etc.

Kostenindicatie:

Aan het opzetten van deze organisatiestructuur zijn op zich geen (externe) kosten verbonden.

Indien voor een externe secretaris wordt gekozen worden de jaarlijkse kosten geraamd op € 10.000,-, uitgaande van gemiddeld 0,5 dag inzet per week bij een overleg van de commissie eens per zes weken. De eventuele externe kosten voor overige acties, zoals de website, nieuwsbrieven en het opstellen van het Actie- of Meerjarenprogramma, zijn afhankelijk van de ambitie en de wijze van inzet van externe bureaus.

Projectvoorstel 2: Regionale Jeugdmonumentendag: 'Geschiedenis is leuk'

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch/centrale coördinatiecommissie
- Gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen en Oosterhout (eventueel Breda); via de centrale coördinatiecommissie
- De VVV's van de gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen en Oosterhout (eventueel Breda)

Algemene toelichting:

Op 25 mei 2007 wordt in Geertruidenberg voor de eerste keer een Jeugdmonumentendag gehouden. Het initiatief hiervoor is afkomstig van het samenwerkingsverband van de vestingsteden. Het is de bedoeling dat deze activiteit jaarlijks wordt georganiseerd.

Enkele vrijwilligers van het Toeristisch Platform Geertruidenberg hebben inmiddels een concept-draaiboek hiervoor opgesteld. Omdat het dit jaar voor de eerste keer is beperkt de organisatie zich tot groep 7 van de basisscholen in de kern Geertruidenberg. Bij succes wordt dit volgend jaar uitgebreid naar de overige kernen (Raamsdonk en Raamsdonksveer).

Een Jeugdmonumentendag past geheel in één van de (basis)doelstellingen van onderhavig project: meer aandacht en fascinatie voor de lokale geschiedenis. En de jeugd is daarbij een specifieke doelgroep. Onderhavig projectvoorstel beoogt daarbij om in de gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen en Oosterhout (eventueel bij belangstelling ook in Breda) gelijktijdig een jaarlijkse Jeugdmonumentendag te organiseren.

Dit voorstel gaat dan ook verder dan alleen de krijgshistorie, maar behelst de algemene lokale geschiedenis.

Uitwerking:

Essentie van een dergelijke Jeugdmonumentendag is de gelijktijdigheid. Dat is de kracht die, met behulp van de publieke media (als PR), moet leiden tot een actieve en brede organisatie met vele activiteiten en een groeiend enthousiasme bij de jeugd. Een goede PR is naast een goede en brede organisatie, van groot belang voor het welslagen van een dergelijke dag, zeker de eerste jaren.

Een gelijktijdige regionale Jeugdmonumentendag betekent echter niet dat dit voor alle gemeenten en kernen samen onderling afgestemd moet worden. Wel kan een centrale coördinatiecommissie, zoals bedoeld in projectvoorstel 1, hierin een afstemming op hoofdlijnen betekenen waarbij er desgewenst ook activiteiten tussen de gemeenten kunnen worden georganiseerd, zoals educatieve fietstochten of activiteiten voor de 'oudere jeugd' (ofwel: de overige geïnteresseerden).

Wat moet er gebeuren om een dergelijke Jeugdmonumentendag te starten? Een gezamenlijk overleg van de beleidsmedewerkers (cultuur)historie van de gemeenten kan hiervoor de eerste start zijn, eventueel voorafgegaan door een startoverleg van de betreffende wethouders. Daarin worden de ideeën over aanpak en mogelijkheden afgestemd. In principe kan elke gemeente daarna zijn eigen weg gaan en de verdere voorbereidingen starten.

Er zijn vele mogelijkheden om zo'n Jeugdmonumentendag inhoud te geven. In Geertruidenberg is dit voor 2007 gedaan door met alle groepen 7 van de basisscholen een programma te doorlopen.

Een andere mogelijkheid is om op een zaterdag of zondag in mei per woonkern allerlei activiteiten voor de jeugd te organiseren. Een soort festiviteitendag, met activiteiten variërend van speelse zaken als boogschieten en (kasteel)muurklauteren tot ook meer educatieve zaken als een wandeling met een gids, knutselthema's of in een zandbak archeologische vondsten opgraven. De lokale geschiedenis biedt de bron voor de thema's. 'Geschiedenis is leuk', is de centrale boodschap.

Ook een prijsvraag/wedstrijd voor elke groep van de basisscholen draagt er toe bij dat er in de klassen op voorhand al enige aandacht wordt besteed aan de lokale geschiedenis.

Kostenindicatie:

Dit is afhankelijk van de wijze waarop dit wordt opgepakt en uitgevoerd.

Verwacht wordt dat het vooral de organisatie is die veel tijd kost, maar dat de feitelijke kosten niet hoog zullen zijn.

Projectvoorstel 3: Arrangementen

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch / centrale coördinatiecommissie
- Gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en eventueel Breda

Algemeen:

Er worden reeds diverse arrangementen georganiseerd en aangeboden, zoals via de VVV's en via de Stichting Toeristisch Platform Geertruidenberg (TPG). In dit projectvoorstel ligt de focus van arrangementen op de relaties met de lokale krijgsgeschiedenis in het gehele plangebied (en omgeving).

Er worden drie basisvoorstellen gegeven:

- een arrangement voor een lang weekend vanuit een bed&breakfast of hotel
- een arrangement voor een week vanuit een camping
- een ludiek en feestelijk dagarrangement voor groepen met de fiets.

Uitgangspunt is dat deze arrangementen via websites en via de VVV's te bekijken en te boeken zijn.

Een bijzondere meerwaarde van arrangementen zijn specifiek georganiseerde thematische theatervoorstellingen, exposities, tentoonstellingen, licht- en klankshows en evenementen zoals de vestingfeesten. Dergelijke activiteiten zijn niet bij de voorstellen in dit projectvoorstel opgenomen. Maar het spreekt voor zich dat bij dergelijke activiteiten een op maat gesneden arrangementsaanbieding een belangrijke meerwaarde kan bieden om toeristen voor een langer verblijf aan deze regio te binden.

1. Basisvoorstel arrangement lang weekend: verblijf in bed&breakfast of hotel in Geertruidenberg:

Aankomst: vrijdagmiddag

Vertrek: zondagmiddag

Type arrangement: all-in (met behulp van vouchers), excl. drankjes

Doelgroep: personen of groepen met een sportieve inslag en landschapsinteresse

Thema/titel: wandelen en fietsen door het natuurlijk strijdtoneel van de Brabantse Biesbosch

Na het inchecken op vrijdagmiddag kan men met een verkregen voucher bij een terras of restaurant een welkomstdrankje bestellen, zoals een koffie met een likeur, geserveerd met een -bij voorkeur thematische- lekkernij (zoals een Bossche Bol met de naam 'la Bombe'). Bij het arrangement zit een boekje waarin de lokale (krijgs)geschiedenis van deze regio kort uiteen is gezet. Tevens zijn er diverse wandel-/fietsbrochures toegevoegd. Op basis daarvan worden klanten uitgenodigd om in de toekomst nog eens terug te komen voor een iets langer verblijf.

Na het welkomstdrankje kan men op basis van de verkregen informatie en routes zelfstandig een oriënterende wandeling door Geertruidenberg maken, over de vestingwerken en langs oude militaire gebouwen.

Voor de eerste avond zijn afspraken met een lokaal restaurant gemaakt, waar de eigenaar een thematisch diner heeft samengesteld.

Na het ontbijt op zaterdag staat een wandeling op het programma. Er bestaat de mogelijkheid om hiervoor via het hotel een gids te huren, maar men kan ook zelfstandig de vesting van Geertruidenberg verkennen, op basis van de uitgebreide gebiedsinformatie en de routebeschrijving die bij het arrangement is meegeleverd. Bij het arrangement hoort natuurlijk ook koffie met gebak op een mooie locatie (vouchers inwisselbaar bij meerdere terrassen en restaurants). De beklimming van de kerktoren biedt een fraai overzicht op de stad en de omgeving.

Na een lunch op de Markt gaan de wandelschoenen weer aan voor een voettocht van 6 km naar Drimmelen. Men verlaat het strijdtoneel van Geertruidenberg voor het zicht op een het natuurlijke strijdtoneel van de Biesbosch. Via het fiets-/wandelpad aan de westzijde van de Amertak loopt men langs de nieuwe havens van Drimmelen naar het Biesbosch bezoekerscentrum van Staatsbosbeheer. Langs de haven kan men een terras pakken, met zicht op de haven of op de Biesbosch. Daarna wordt aangesloten op één van de Biesboschtochten die op dat moment voor handen zijn: een rietaaktocht (zoals de bevertocht of de zwerftocht) of (bij slecht weer) zo mogelijk een meer luxe boottocht. Bij terugkomst staat de taxi klaar om de mensen terug naar Geertruidenberg te rijden.

's Avonds wordt men als overwinnaars ontvangen in één van de restaurants van Geertruidenberg, waar een 'Biesbosch-diner' klaar staat.

Op zondagochtend, na het ontbijt, staan de huurfietsen al klaar, samen met de fietsfolder die in 2006 is uitgebracht. Indien mensen zelf hun fietsen meenemen krijgt men korting op het arrangement. Als het digitale toeristische navigatiesysteem beschikbaar is (zie projectvoorstel 13), wordt deze als extra optie bij het arrangement betrokken.

Men kan zelf een keuze maken om of één van de routes of beide routes te fietsen. Extra uitbreiding kan men zelf plannen op basis van het fietsknooppuntensysteem. Met diverse restaurants en terrassen langs deze beide routes zijn afspraken gemaakt om daar m.b.v. de vouchers te kunnen lunchen. Ook aan een drankje voor het ochtend- en middagdeel is m.b.v. vouchers gedacht.

Aan het einde van de middag komt men weer terug in Geertruidenberg. Daar kan men in een restaurant een eenvoudige maaltijd, zoals bijvoorbeeld een pannenkoek, een frietmaaltijd of een uitsmijter nuttigen, waarna men weer op huis aan kan gaan.

2. Basisvoorstel weekarrangement: verblijf op camping in het plangebied:

Aankomst: zaterdag

Vertrek: zondagochtend

Type arrangement: aanbod van dagtochten en uitjes, inclusief 1 diner

Doelgroep: gezinnen, samenwonenden, vrienden, senioren

Thema/titel: Lang leve de Brabantse Biesbosch! **Victorie**.

Algemeen kenmerk van dit arrangement:

Vanaf een camping in het plangebied wordt dit gebied en de wijde omgeving verkend, waarbij men toch elke dag weer van een overwinning terugkeert naar het basiskamp in de Brabantse Biesbosch. Door wandelen, fietsen en varen wordt het landschap, de historie en de natuur van deze regio ontdekt en beleefd. Dit wordt afgewisseld met meer algemeen vermaak en met ontdekking van historische banden die buiten deze regio liggen.

Het arrangement bestaat deels uit bestaande tochten, waar middels dit arrangement een korting op wordt verkregen. Bij aanschaf van dit arrangement wordt ook een korting op de campingplaats verkregen.

Uitwerking:

Er worden bij dit weekarrangement (7 volle dagen) vouchers geleverd voor 4 daguitjes en een avondje uit eten. Een 5^e daguitje kan optioneel worden bijbesteld. Aanvullingen op basis van lokale activiteiten of uitjes (zoals theatervoorstellingen) behoren uiteraard tot de maatwerk-mogelijkheden. Op basis van de bij de bespreking toegestuurde gebiedsinfo kan men de overige dagen desgewenst zelfstandig dit gebied verkennen, zoals wandelen en fietsen of het bezoek van een centrum als Oosterhout en Breda. Men kan zelf beslissen op welke dag men welke voucher wil besteden, afhankelijk van o.a. het weer.

- Voucher 1: een van de Staatsbosbeheer arrangementen door de Biesbosch
- Voucher 2: fiets-vaararrangement van Geertruidenberg naar Terheijden of naar Oudenbosch en met de fiets door de oude overstromingsgebieden en langs linies en schansen terug, inclusief een drankje op een terras, mogelijkheden voor een lunch (broodjes, pannenkoeken, vismenu) en een activiteit onderweg (bijvoorbeeld langs Port de Peche (zelf forel meenemen voor avondeten), de molen van Terheijden, een uurtje zwemmen en afkoelen in het zwembad De Randoet, een cursus boerengolf, het Biesbosch informatiecentrum, musea als De Roos in Geertruidenberg, het speelgoedmuseum of het museum Oud-Oosterhout, etc);
- Voucher 3: Bezoek aan Kasteel Loevestein, met het pontje bij Drongelen naar het vestingstadje Heusden waar men de keuze heeft aan enkele bezigheden zoals kaarsenmaken, schilderen of een speurtochtroute. De dag wordt afgesloten met een diner in een restaurant naar keuze.
- Voucher 4: een mini-arrangement: wandelen-varen-beleven (en een beetje afzien..., zoals de soldaten van weleer). Op tijd beginnen. Vanaf de parkeerplaats bij de Linie van Den Hout loopt men ca. 6 km door de oude overstromingsvlakte van de Binnenpolder naar de Kleine schans. Na een rondwandeling daar kan men koffie drinken met een flinke punt appeltaart. Daarna stap men in de haven in de kano's, om langs de oever naar het Markanaal te varen tot de volgende aanlegplaats, vlak na de Ter Aalsterbrug. Daar worden de kano's ingeleverd bij het Pannekoekershuis en kan men heerlijk pannenkoeken eten. Daarna staan naar keuze stappen of fietstreinen klaar om de omgeving verder te verkennen. Een mooie kans om toch eens de (zuidelijke) Linie van de Munnikenhof te verkennen of de Vrachelse Heide. Terug bij het Pannekoekershuis kan men nog iets te drinken bestellen, waarna de wandeling terug naar de Linie van Den Hout begint.
- Voucher 5 (optioneel): dagje Efteling of Beekse Bergen (met kortingsregeling en lunchbon)
- Extra voucher apart te boeken: avondtocht door de Biesbosch (18.30-21.30 uur):
 - * voor gezinnen met kinderen: Beleef de bevertocht (natuurhistorie)

* volg de geheime tocht van de verzetsmensen (krijgshistorie)

3. Dagje 'Oud-Hollands landverdedigen': arrangement voor combinatie fietsen en vermaak voor groepen

Algemeen:

Initiatiefnemers en coördinatie: gezamenlijke VVV's van Geertruidenberg, Made, Terheijden en Oosterhout
Kosten: nihil (liggen bij ondernemers). Omdat het niet waarschijnlijk is dat diverse bedrijven honderden euro's willen investeren (het rendement is immers nog niet duidelijk), kan worden overwogen dat de initiatiefnemers de totale kosten hiervoor in beeld brengen en dit arrangement stimuleren. Mogelijkheden:

- een éénmalige stimuleringsbijdrage van gemeenten, te verdelen naar rato van de investeringskosten van de deelnemende partijen;
- De gemeenten of de VVV's fungeren als intermediair: zij coördineren de uitwerking van dit voorstel, brengen de totale aanschafkosten in beeld en regelen een subsidie voor de aanschaf van produkten. De deelnemers hebben verklaard om de uitrusting aan te schaffen. Na toezegging van subsidie schaffen de deelnemende partijen zelf de uitrusting aan. De verkregen subsidie wordt vervolgens naar rato van de investeringskosten aan de deelnemende partijen overgemaakt.

Uitwerking:

Dit dagarrangement kan via de VVV's worden geboekt voor groepen van 10 tot 25 personen, zoals vrolijke bedrijfsuitjes, vrijgezellenfeesten of gewoon een leuke dag voor vrienden en families. Vooralsnog is uitgegaan van tien spelen en tien spellocaties. Afhankelijk van de grootte van de groep kan het programma beperkt worden. Bij grote groepen zal de speeltijd per locatie immers vergroten, zodat de dag dan te lang wordt. Basis is dat men met de fiets langs kroegen, terrassen, restaurants of andere plaatsen (bijvoorbeeld langs campings of lokale boerenerven) rijdt en daar onder het genot van koffie met een lekkernij, drankjes, hapjes en een lunch op vrolijke en speelse wijze een 'krijgsspel' kan doen. Dit past in het thema 'victorie' en het concept 'Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel'.

Daarbij kan men denken aan:

- klootschieten, paintballen of ander schietspel
- ringsteken met de fiets
- paardrijden en ringsteken of bord raken
- kogelgooien
- handboogschieten
- roeien
- PC-game
- touwtrekken
- speerwerpen
- zwaardvaardigheden op de fiets
- reactievaardigheden, zoals stokvangen
- marcheren (allen gezamenlijk op 2 latten).

Het hele plangebied (fietsroute ruim 30 tot 40 km) is wellicht te groot om tussen Geertruidenberg en Terheijden een aaneengesloten spelroute te organiseren. Derhalve kan worden overwogen om twee aparte routes te plannen:

- een route rondom Drimmelen-Geertruidenberg-Raamsdonk
- een route rond Den Hout en Terheijden.

Afspraken met de deelnemende partijen waar men een dergelijk arrangement kan volgen is daarbij een voorwaarde. De VVV's coördineren dit. Partijen die hierbij een rol kunnen spelen zijn (in route-volgorde):

A. Voor het gebied Drimmelen-Geertruidenberg-Raamsdonk:

- Horeca-ondernemers in Geertruidenberg en Raamsdonksveer, eventueel ook Raamsdonk
- Landgoed Het Broeck
- De haven van Geertruidenberg
- De haven van Drimmelen
- Biesbosch-Marina
- Drima botenverhuur Drimmelen
- Landgoed De Koekoek
- Skate Eventures Geertruidenberg
- Museum De Roos Geertruidenberg.

B. Voor het gebied Den Hout-Terheijden:

- Horeca op de Heuvel in Den Hout ('t Kloosterke, De Drie Linden)
- Het Pannekoekershuis (prima plek voor roeiwedstrijden in het Markkanaal)
- Café Het Brabants Bontje (Vrachelse Heide)
- Minicamping De Kwikstaart of Kleine Abtshoeve
- Café De Boskabouter
- Horeca of molen nabij Kleine schans Terheijden
- Overige horeca in Terheijden
- Port-de-Pêche: forellenvijver Terheijden
- Minicamping Munnikenhof
- Boerengolf nabij Linie van Den Hout
- Zwembad De Randoet in Made
- Horeca in Made.

**Projectvoorstel 4: Passe-partout voor individueel maatwerk bij arrangementen en routes
(voorstel aan de hand van een voorbeeld voor een kano-fietsarrangement)**

Betrokken partijen:

- Trekkers: VVV's van Geertruidenberg, Oosterhout, Made en Breda
- Adviseurs: Gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout (eventueel Breda)
- Overig: betrokken ondernemers, belangenverenigingen en vrijwilligers

Algemene toelichting:

Arrangementen en routes vormen een prima mogelijkheid om toeristen en recreanten een aantrekkelijk en vooraf geprogrammeerd aanbod te doen. Op zich is dat voor velen voldoende. Toch hebben velen ook voorpret door zelf hun 'ontdekking' door dit gebied verder te optimaliseren aan hun persoonlijke eisen en wensen. Een mogelijkheid om hierin te voorzien is middels passe-partouts.

Het is mogelijk dat toeristen en recreanten, op basis van een eenvoudig overzicht via de VVV's of thuis via internet, zelf hun dag- of weekarrangement verder samenstellen. Er worden binnen het plangebied al vele arrangementen aangeboden, zoals via Staatsbosbeheer en via de VVV's. En het is de verwachting dat onderhavig project gaat leiden tot diverse nieuw te ontwikkelen routes en arrangementen. Een passe-partout geeft niet alleen een overzicht van de bestaande arrangementen, maar geeft de klant daarin de mogelijkheid om zijn eigen maatwerkwensen aan te brengen.

Een passe-partout kan per arrangement en per route worden samengesteld. Op termijn kan worden gestreefd naar één integraal overzicht van alle arrangementen en routes, waarbij de klant op basis van extra mogelijkheden voor openbaar vervoer, taxi's, fietsverhuur, kanoverhuur, mogelijkheden voor eten en drinken, etc. zijn arrangement zelf verder kan aanvullen en zo mogelijk zelfs zijn eigen arrangement samenstellen.

Een eerste stap is om alle bestaande routes en arrangementen te inventariseren en overzichtelijk in beeld te brengen, via internet en in een brochure. Een voorbeeld hiervan (voor groepsdagtochten) kan worden gevonden op de websites van de VVV's van Oosterhout en Breda. Vervolgens kan per arrangement en route naar opties voor maatwerk worden gezocht. Zo kan een route worden verlengd, kan een huurfiets, bus of taxi worden geregeld of kunnen extra mogelijkheden voor terrassen en restaurants worden gekozen. Middels vouchers met mogelijkheden en afspraken met deelnemende bedrijven en instanties kan de klant aan zijn eigen arrangement beginnen.

Een vervolgstap zou kunnen zijn om al deze mogelijkheden via één digitaal systeem aan te bieden. Dit vraagt om een koppeling van databases, zoals van Staatsbosbeheer, de VVV's en het openbaar vervoer (zoals de website van 9292OV), aangevuld met een overzicht van deelnemende bedrijven (o.a. restaurants, verhuurbedrijven, etc). Wellicht dat in de nabije toekomst met dit integraal systeem relaties gelegd kunnen worden via bijvoorbeeld Google Earth (door routes en locaties zichtbaar op kaarten te brengen).

Vooralsnog wordt er in dit projectvoorstel van uit gegaan dat een integrale koppeling van databases nu nog een stap te ver is. De werkzaamheden van eerstgenoemde stap bieden een goede kans om hiermee ervaring op te doen en bieden potentieel al een meerwaarde.

Uitwerking van een voorbeeld:

In dit voorbeeld wil een groep van vier vrienden een dag dit gebied op sportieve wijze verkennen. Het concept van 'Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel' spreekt hen aan. Zij kennen deze regio nog nauwelijks, maar zijn op zoek naar deels reguliere activiteiten en beleving, zoals wandelen of fietsen door het landelijk gebied, maar daarbij ook iets apart. Via internet zoeken zij naar mogelijkheden hiervoor. Zij willen beginnen met een terras voor een 'verwende start van de dag' en ook eindigen met een lekker etentje.

Het huidige aanbod van deze regio varieert van wandel- en fietsroutes, diverse terrassen en restaurants, mogelijkheden van skate- en kanoverhuur. Maar de ligging en aard van deze routes zijn via internet nauwelijks inzichtelijk, het is niet duidelijk welke beleving men kan verwachten. Wel is er snel inzicht in de lokale evenementenkalenders, waarop hun plannen eventueel kunnen aansluiten. Toch kost het hen nu moeite om via de verschillende websites een overzicht te krijgen van mogelijkheden, maar door actief 'Googlen' krijgt men een aardig beeld van het aanbod. Hun keuze gaat uit naar een combinatie tussen fietsen en kanoën. Door zelf de verhuurbedrijven te benaderen kan men met veel moeite een eigen route samenstellen en regelen dat de noodzakelijke uitrusting op de juiste tijd klaar staat en weer wordt opgehaald.

Kan dat nou niet anders...?

Hoe zou een passe-partout er voor deze vrienden uit kunnen zien?

In dit voorbeeld is er een kanoarrangement van Geertruidenberg via de Donge en het Markkanaal naar Terheijden (ca 16 km), vanwaar je met een toeristische boot weer terug wordt gebracht naar Geertruidenberg. En er zijn gemarkeerde fietsroutes met hun brochures.

De passe-partout die de vrienden krijgen heeft de volgende informatie en te boeken opties:

- kanoroute van Geertruidenberg naar Terheijden
- keuze uit diverse terrassen in Geertruidenberg, die elk verschillende aanbiedingen hebben
- keuzemogelijkheden voor extra activiteiten onderweg, zoals boogschieten op de Linie van de Munnikenhof, een drankje en een hapje bij het Pannekoeckershuys, een korte golfcourse op de golfbaan Bergvlietse Bossen of een rondleiding in de Spinolaschans
- keuzes rondom de Schans van Terheijden, zoals een molenbezoek, een historische rondleiding, diverse lunchmogelijkheden (frietje, uitsmijter, etc)
- keuzemogelijkheid om in de haven van Terheijden met toeristische boot of met de taxi terug naar Geertruidenberg te worden gebracht of om te regelen dat er tijdig huurfietsen beschikbaar zijn
- enkele mogelijkheden voor fietsroutes (bijvoorbeeld een lange en een korte)
- enkele mogelijkheden om onderweg terug naar Geertruidenberg een terras te pakken, een toelichting te krijgen (zoals in de Binnenpolder of op de Linie van Den Hout), een activiteit te doen, etc.
- terug in Geertruidenberg heeft men de mogelijkheid om een korte rondleiding over de vestingwallen met een toelichting te krijgen, een museum te bezoeken of de kerktoren te beklimmen
- en voor de avond de keuze uit diverse restaurants.

Voor vele huidige en nieuwe arrangementen en routes zou een dergelijke passe-partout opgesteld kunnen worden, aangevuld met de lokale evenementenkalenders. Via de VVV's kunnen deze passe-partouts worden aangeboden, maar een overzicht via internet (met foto's en toelichtingen) biedt een belangrijke meerwaarde.

Kostenindicatie:

Indien de VVV's en gemeenten deze eerste stap (inventarisatie van bestaande arrangementen en routes en hiervoor passe-partouts op te stellen) zelfstandig oppakken zijn de (investerings)kosten marginaal.

Indien hiervoor een extern bureau wordt ingeschakeld worden de kosten (heel indicatief) geraamd op circa € 10.000,-. Dit omvat dan alleen de genoemde werkzaamheden, niet de verwerking in brochures en websites.

Projectvoorstel 5: Website

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch / centrale coördinatiecommissie
- Gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en Breda
- VVV's van Geertruidenberg, Oosterhout, Made en Breda

Algemene toelichting:

Essentie van één gezamenlijke website voor deze regio over toerisme-recreatie en de krijgshistorie is vooral dat informatie voor de 'klanten' overzichtelijk en attractief wordt aangeboden. Al zoekend naar een dagje uit of een langer verblijf moet men dus via internet:

- snel (op visuele-beeldende wijze) een overzicht kunnen krijgen van het krijgshistorisch toeristisch-recreatief concept en bijbehorende thematische activiteiten in deze regio (incl. routes)
- snel inzicht krijgen in de mogelijkheden voor verblijf en van (dag- of langere) arrangementen
- algemene gebiedsinformatie krijgen, met name over de krijgsgeschiedenis.

De keuze dient te worden gemaakt of men hiervoor vanuit het thema krijgshistorie een geheel eigen regiowebsite wil of dat daarvoor gebruik wordt gemaakt van een reeds bestaande toeristische website, zoals die van Brabant aan de Biesbosch of van de VVV's.

In dit projectvoorstel is er vooralsnog van uitgegaan dat een eigen website wordt opgezet. Op die manier blijft het krijgshistorisch concept het meest 'eigen' en herkenbaar. Door heldere links met andere websites van met name de VVV's en Brabant aan de Biesbosch krijgt de geïnteresseerde toerist en recreant ook de noodzakelijke algemene toeristisch-recreatieve informatie. Ook de verwachte toekomstige websites van de Stichting Cultuurhistorie West-Brabant en van de Zuiderwaterlinie worden gelinkt.

Door deze samenhang is het onderhoud van beide websites ook eenduidiger en eenvoudiger, terwijl de klant optimaal profiteert van twee aparte informatiebronnen.

Uitwerking:

Een eigen website biedt een goede basis voor de eigen identiteit van het thema krijgshistorie en voor specifieke routes en beleefbaarheidsthema's. Ook vanuit het perspectief van de relatie met het toekomstige Zuiderwaterlinie-concept, waarbij dit gebied wellicht een eigen regio gaat vormen, is een eigen regiowebsite een meerwaarde voor de herkenbaarheid. Wel dient een webbeheerder benoemd te worden: een instantie of persoon die het (wekelijkse !) onderhoud van de website bijhoudt. Overwogen kan worden om dit beheer bij Brabant aan de Biesbosch onder te brengen. Ook het secretariaat van de centrale coördinatiecommissie kan hierin inhoudelijk of als schakel een rol vervullen.

Hoe kan zo'n eigen website er dan uit zien? Enige overwegingen:

1) Basis van de website vormen enkele informatieve pagina's:

- Startpagina met sfeerbeelden, context, snel overzicht van de website en een prijsvraag per kwartaal, waarmee een overnachting voor 2 personen gewonnen kan worden;
- Informatiepagina met achtergronden over de (natuur- en krijgs)historie van deze regio;
- Toeristisch-recreatieve pagina, met het toeristisch-recreatief concept en daaraan gekoppeld een actueel overzicht van routes, activiteiten, arrangementen, thematische activiteiten en evenementen. Een deel van de routes zou downloadbaar kunnen zijn;
- Actualiteitspagina, met voorbeeld een tweejaarlijkse Nieuwsbrief, berichten over nieuwe opgravingen, het uitkomen van nieuwe routes of activiteiten, nieuwe arrangementen, etc.;
- Contactpagina, met een aantal adressen en telefoonnummers waarmee toeristen en recreanten in eerste instantie contact kunnen leggen, zoals de VVV's, de bezoekerscentra van Staatsbosbeheer, een overzicht van hotels, bed&breakfasts en campings.
- Pagina met vele links (zoals gemeenten, vestingsteden.nl, BBT, VVV's, Brabant aan de Biesbosch, afzonderlijke ondernemers, Routebureau Brabant, etc.)

2) Voornoemde pagina's vormen het informatieve hart voor toeristen en recreanten die op zoek zijn naar (thematische) achtergrondinfo over het gebied en naar mogelijkheden voor hun vermaak. Via met name de toeristisch-recreatieve pagina worden ook links gegeven voor het verkrijgen van informatie over mogelijkheden voor verblijf. Met name de websites van de VVV's en Brabant aan de Biesbosch bieden veel info hierover en over extra arrangementen.

Kostenindicatie:

In deze kostenindicatie is ervan uitgegaan dat de ontwikkelkosten voor het opzetten van de website grotendeels zijn uitbesteed. Dit betekent dus niet alleen het design, maar ook de verzameling en ordening van de noodzakelijke informatie.

- verzamelen en ordenen gebiedsinformatie	€ 7.500,=
- website design	€ 2.000,=
- eventueel: onderlinge afstemming databases	€ pm

Eventuele kosten voor het onderhoud van de website zijn niet bij deze kostenindicatie betrokken. Dat zou deel kunnen uitmaken van de eventuele uitbestedingswerkzaamheden voor het secretariaat van de centrale coördinatiecommissie.

Projectvoorstel 6: Navigatiesysteem voor wandel- en fietsroutes

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch / centrale coördinatiecommissie
- Initiatiefnemers: Gemeenten samen met VVV's
- Afstemming met: BBT, SES-West-Brabant en provincie (projectbureau Zuiderwaterlinie).

Algemene toelichting:

GPS en digitale informatievoorziening zijn innovatieve technieken die tegenwoordig goed voor toeristisch-recreatieve doelen ingezet kunnen worden. Door middel van een koppeling tussen een PDA met GPS en software kunnen gebruikers (vooral wandelaars en fietsers) op de PDA-display een kaartje zien met de plaats waar zij zich bevinden en de route die zij kunnen volgen. Softwarematig aangebrachte routes en markeringspunten leiden de recreant zo langs bijzondere locaties, zoals de linies of schansen. Eenmaal daar aangekomen krijgt men via de PDA in tekst en beeld uitleg over deze bezienswaardigheden. Deze kunnen eventueel worden aangevuld met geluidsfragmenten (bijvoorbeeld een gesproken verhaal) of korte filmpjes.

Voordeel is dat men geen kaarten of boekjes meer mee hoeft te nemen of zelf routes uit hoeft te zetten. De verhalen, foto's, afbeeldingen en filmpjes verlevendigen de geschiedenis en geven de beleefbaarheid een flinke impuls. En het risico van verdwalen is minimaal.

Zo'n PDA kan te huur worden aangeboden bij VVV's en/of op andere locaties, zoals fietsverhuurbedrijven of hotels. Het systeem wordt gekenmerkt door bedieningsgemak en maatwerk. Na het opgeven van wensen over interesses en maximale afstanden is het een kwestie van huren, op het stuur van je fiets klikken, en de PDA leidt je langs plaatsen waar de interesse van de recreant ligt.

Aan dit routenavigatiesysteem met beeldende informatievoorziening (eigenlijk een soort elektronische reisgids) kunnen optioneel extra functionaliteiten worden toegevoegd. Door in de software links te leggen met websites van o.a. VVV's, Brabant aan de Biesbosch of musea, kunnen recreanten onderweg steeds beschikken over de meest actuele toeristische informatie: dagmenu's in horecagelegenheden, lopende tentoonstellingen in musea en vooral ook evenementen. Deze mogelijkheden vragen wel om extra investeringskosten.

Uitwerking / specificatie:

Voor de toepassing van voornoemde techniek zijn diverse systemen beschikbaar, waaronder de Verhalenfluisteraar en Abel. In deze specificatie is uitgegaan van Abel.

Abel is ook in Brabant beschikbaar. Afhankelijk van het door de klant gewenste business model bieden ze twee varianten aan, variërend van een eenvoudige opzet die relatief snel kan worden gerealiseerd tot een meer complexe variant die een wat langere termijn aanpak vereist:

- Model 1, basismodel: de initiatiefnemer (bijvoorbeeld een VVV) schaft zelf de Abel apparaten aan en neemt de volledige exploitatie in eigen hand. De initiatiefnemer, ondersteund door werknemers van Abel, uploaden wandel- en fietsroutes, markeringspunten, teksten, foto's en filmpjes naar de Abel-server. Via deze server wordt de PDA van informatie voorzien. Er is geen sprake van koppeling naar een externe database. Implementatie van dit model is veelal mogelijk binnen 3 maanden;
- Model 2, als model 1, maar met koppeling naar externe database(s): hierbij worden data met locaties, evenementen en arrangementen van andere websites zoals van VVV's, musea of gemeenten gelinkt met de dataserver van Abel en komen zo beschikbaar voor de routes van recreanten. Voor het onderling afstemmen tussen de beide datagegevens is maatwerk en softwareaanpassing noodzakelijk.

Gezien de 'koppelkosten' van de databases zal worden gestreefd naar een maximaal informatie-effect met een minimum aan de databasekoppelingen. Dit kan het aantrekkelijk maken om vooraf zelf één database te maken, met daarop de relevante informatie zoals die via de websites van o.a. de VVV's, Brabant aan de Biesbosch en Staatsbosbeheer wordt aangeboden.

Zowel voor optie 1 als 2 geldt dat dit ook direct en volledig door lokale ondernemers gedragen kan worden. Gezien de kosten zal dit niet aantrekkelijk zijn voor afzonderlijke ondernemers. Dit is echter een extra motivatie voor ondernemers om zich via één integrale website te organiseren. De ondernemersvereniging schaft zelfstandig de PDA's aan en ontwikkelt allerlei arrangementen. Men kan kiezen wel of geen koppeling tot stand te brengen met één of meerdere externe databases.

Na het vullen van de database met een overeengekomen minimaal aantal routes en bezienswaardigheden (inclusief teksten en beeldmateriaal), kan de beheerder binnen een bepaald afgebakend gebied in het vervolg ook zelf routes wijzigen, nieuwe foto's toevoegen, etc.

Voorgesteld wordt om in eerste instantie een basispakket aan te schaffen, inclusief vier PDA's voor de VVV Oosterhout en Geertruidenberg. Zij zullen als VVV de exploitatie ter hand nemen. Middels reserveringen kunnen deze onderling uitgewisseld worden. Mocht dit een succes blijken dan kunnen alsnog meerdere PDA's worden aangeschaft en kan worden overwogen om een koppeling tot stand te brengen met één of meerdere externe databases voor het actueel houden van de toeristische informatie. Deze toevoeging worden eigenlijk pas interessant als dit systeem voor een groter gebied wordt toegepast, zoals voor de hele Zuiderwaterlinie.

Kostenindicatie:

- Basispakket: ca € 20.000,- (incl. uitbesteding van het inbrengen van informatie in Abel-software). Dit bedrag kan sterk variëren afhankelijk van het aantal PDA's dat men wil inzetten. Kosten: ca. € 450,-/stuk. Jaarlijkse kosten voor licentie en onderhoud software, inclusief helpdeskondersteuning € 250 per PDA.
- Model 2: Indicatief geraamde kosten ca € 20.000,- per koppeling met externe database.

Achtergrondinformatie:

Meer informatie over de toepassing van toeristisch-recreatieve navigatiesystemen vindt u bij de volgende websites:

www.uitmetabel.nl

www.limburg.be/toerismelimburg/pers/Verhalenfluisteraar2/index.htm

www.toerismelimburg.be/exec/108625/7408

www.haspengouw.be/bikepoints.php

Projectvoorstel 7: Lespakket (ook als PR in te zetten)

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch / centrale coördinatiecommissie
- Gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en Breda
- Werkgroep: Theek 5, H19 en/of Cultureel Centrum De Schattelijk, Lokale heemkundekringen (als informatiebronnen), vertegenwoordiging uit de onderwijssector

Algemene toelichting:

Algemeen bekend is dat op basisscholen en voortgezet onderwijs over het algemeen aan de lokale geschiedenis vrij weinig aandacht wordt besteed. Juist in deze regio echter, waar zo'n grote samenhang is tussen de natuur- en landschapshistorie (Biesbosch, polders) en de krijgsgeschiedenis (oorlogen en conflicten tussen Holland-Brabant, Spanje, Frankrijk en zelfs Duitsland; WO2) is dit een kans om met een aansprekende toelichting naar de jeugd de komen. Het aanbieden van een lespakket kan hiervoor wellicht een middel zijn. Er zijn daarvoor diverse ambitieniveaus, van eenvoudig 'papieren' lespakket tot een speelse en ludieke PC-game.

Ook bekend is dat veel scholen worden overladen met allerhande lespakketten. Aandacht voor de wensen en mogelijkheden van de scholen is noodzakelijk voor enige mate van zekerheid van het gebruik van lespakketten. Het instellen van een klankbordgroep met mensen afkomstig uit de onderwijssector bij de voorbereiding en opstelling van het lespakket kan hierin een rol vervullen.

Er zijn vele soorten lespakketten, variërend van eenvoudige lesbrieven tot volledig met attributen gevulde leskisten die door een deskundige begeleider worden toegelicht. In dit projectvoorstel wordt voorgesteld om in eerste instantie een eenvoudig, maar leuk en functioneel lespakket samen te stellen, dat door de betreffende onderwijzers/docenten zelf wordt toegelicht, met een optionele uitbreiding met excursiemogelijkheden. Bij voldoende vraag kan worden overwogen om een completer lespakket cq leskist samen te stellen, meer gericht op beleefbaarheid, met bijvoorbeeld kledingstukken (eventueel voor verkleedpartijen t.b.v. schoolse spelletjes?), oude wapens of oude kaarten.

Uitwerking:

Geadviseerd wordt om een aparte werkgroep in te stellen, die ambitie, wensen en mogelijkheden op korte en lange termijn formuleert en op basis daarvan het benodigde budget regelt en de totstandkoming van het lespakket verzorgt. Deelnemers zijn naast de gemeenten ook een lokale historische deskundigheid (zoals een heemkundekring of de Stichting Menno van Coehoorn), een vertegenwoordiging van Theek5, H19 en mensen uit de onderwijssector. Mogelijk dat een geïnteresseerde docent of een werkgroep van een heemkundekring bereid kan worden gevonden voor het op- en samenstellen van een lespakket. Ook kan dit als mogelijke afstudeeropdracht worden aangemeld bij historische, toeristische of communicatieve opleidingen. Anders zal dit moeten worden uitbesteed. Het Veers Erfgoed heeft voor de scholen in Raamsdonksveer al een dergelijk lespakket ontwikkeld (met subsidie Rabobank).

Het basislespakket dat wordt op- en samengesteld kan voor de korte termijn bestaan uit:

- een voor leerlingen te behouden boekje of brochure inclusief enkele oude kaarten
- een historische 'les' en toelichting op basisschool- en op voortgezet onderwijsniveau
- één of meerdere excursiekaarten met toelichting
- een CD of DVD met digitaal materiaal: foto's, kaarten, presentatiemateriaal
- een docentenhandleiding

Er zijn mogelijkheden om de professionaliteit en het gebruik (geleidelijk, gefaseerd) verder te verhogen, bijvoorbeeld door:

- een DVD met een toelichtende film (zie ter inspiratie bijvoorbeeld: www.staatsspaanselinies.nl)
- een DVD met een apart te maken aflevering van De Wandeling, door René Bastiaanse
- een CD met een GIS-achtige toepassing, zoals GEOVIEW, waarmee gebiedsinformatie en historische informatie samenhangend in beeld wordt gebracht
- een apart thematisch geschiedenisboekje, gebaseerd op reeds bestaande informatie en publicaties
- een apart ontworpen simulatiespel/PC-game, speciaal voor deze regio opgezet (en herkenbaar).

Kostenindicatie:

De kosten voor een lespakket zijn teveel afhankelijk van de mogelijkheden om dit als afstudeeropdracht of door een lokale non-profitpersoon te laten opzetten. Daarnaast hangt dit ook sterk samen met de ambitie die men zich ten doel stelt. Derhalve kan in dit stadium geen kostenopgave worden gegeven.

Projectvoorstel 8: Uitwerking integrale ontwikkelingsvisie Kleine schans en omgeving

Betrokken partijen:

1. In de projectgroep:

- Gemeente Drimmelen (trekker)
- Waterschap Brabantse Delta
- Heemkundekring De Vlasselt
- SES West-Brabant
- Dorpsraad Terheijden

2. Afstemming met:

- Provincie Noord-Brabant, projectbureau Wijde Biesbosch
- Gemeenten Oosterhout Breda
- ZLTO, afdeling Drimmelen
- Rijksdienst Monumentenzorg
- Stichting Menno van Coehoorn
- Stichting Cultuurhistorie West-Brabant

Algemene toelichting:

Er zijn twee documenten waarin al visies zijn verwoord voor een integrale ontwikkeling van de Kleine schans en omgeving, namelijk:

- de visie 'Natuurlijk strijdtoneel'. Op initiatief van het toenmalige waterschap Land van Nassau is in 2001 een integrale visie geschetst voor landschap, natuur, historie, water en recreatie. Speerpunt daarin is de schans met zijn parkzone als stapsteen in een ecologische verbindingszone tussen de Mark en de Zwaluwse Haven;
- In het rapport 'West-Brabantse verdedigingslinies landschappelijk en historisch in het vizier' van BRO (2005) is dit gebied als voorbeeldproject uitgewerkt. Daarbij is de Kleine schans vooral als recreatief knooppunt benoemd.

Beide visies bevatten goede voorstellen en motivaties voor inrichting en gebruik. Deze worden in onderhavig voorstel niet herhaald, maar geïntegreerd en direct vertaald in inrichtingsvoorstellen.

Ten behoeve van de invulling van de Kleine schans als regionaal recreatief knooppunt wordt onderscheid gemaakt in de lokale ontwikkeling van de Kleine schans en zijn parkzone en in de ontwikkeling van dit gebied als knooppunt van een recreatief netwerk. Onderhavig projectvoorstel omvat alleen een uitwerking van de inrichting van de Kleine schans en het park. Projectvoorstellen elders in dit rapport voor wandel-, fiets- en kanoroutes kunnen worden gezien als invulling van het recreatief netwerk. Bij PR-activiteiten en subsidie-aanvragen is het van belang om deze samenhang wel in beeld te houden.

Uitwerking:

Uitgangspunten:

- Realisatie van de voorstellen geschiedt op basis van integrale afwegingen van beleidsfuncties (monument, EVZ) en lokale kansen;
- Kleine schans wordt een speel- en beleeffort en wordt opengesteld voor gebruik;
- Kleine schans met parkzone wordt een stapsteen in de Ecologische verbindingszone;
- Centrale ontwikkelingsthema's zijn historisch herstel, beleefbaarheid, landschap en natuur;
- Doelgroepen zijn lokale bewoners, kinderen en recreanten/passanten.

1. Inrichtings- en beheersvoorstellen:

a. Centrale plaats in de schans:

- o Deel inrichten als kinderspeeltuin: picknickbank, thematische speelelementen en een uitkijktoren
- o Nabij de picknickbank enkele bomen aanplanten (bijv. Zwarte els of wilg)
- o Speeltuin afzetten met een laag hek t.b.v. veiligheid gecombineerd met een meidoornhaag (landschappelijk)
- o Langs de randzone van de gehele binnenplaats een meidoornhaag aanbrengen (ter voorkoming van betreding van de schanswallen)
- o Op zuidwestelijk bastion middels een houten trap een uitkijkpunt maken, met zicht op het resterende vrije schootveld van de Mark. Hier een kanon plaatsen en een infopaneel zetten.

b. Overige schans (wallen, taluds, oever):

- o Verzakkingen herstellen, onderwaterbeschoeiing aanbrengen, inzaaien met soortenrijk grasmengsel, beheer gericht op vershraling, zoals tijdelijke, extensieve begrazing met schapen (soortgelijk beheer zoals bij versterking dijktaluds)
- o Wallen en oevers zijn niet toegankelijk voor publiek
- o Verspreid langs waterkant enkele (knot)wilgen aanbrengen (niet strak, maar ongestructureerder)
- o Onderzoek ecologische waarden in gracht, doelsoorten benoemen en beheersmaatregelen uitvoeren

c. *Gracht, buitenoever en parkzone:*

- o Twee informatiepanelen aanbrengen: bij parkingangen bij de haven en langs het zuidwestelijke fietspad
- o Beheer van buitenoever afstemmen op lage moerassoorten als moerasvergeetmijniet, watermunt, gele lis
- o Beheer van grasvelden in het park aanpassen en zoneren, bijvoorbeeld een strook van 5 meter langs de wandelpaden 3-4 maal per jaar maaien, de randzone met de waterkant 1-2 maal per jaar maaien
- o Parkzone landschappelijk 'vriendelijker' maken door verspreid en in groepjes enkele struiken (meidoorn, vogelkers), bomen en (knot)wilgen te planten
- o Overige sloten langs de buitenrand van het park natuurvriendelijk inrichten: oevers verflauwen, maaibeheer aanpassen, verspreid struweelsoorten en/of knotwilgen planten
- o Picknickbank langs fietspad aan zuidwestelijke kant
- o Onderzoek inschakeling van parkzone voor periodieke waterberging (Markwater)

d. *Overige elementen*

- o Kantoor havenmeester is ook verkooppunt lokale folders en routes
- o Theehuis met klein terras bij ingang van het park vanaf de haven (periodiek open, van lokale exploitant)

2. Organisatie van activiteiten en evenementen

Voornoemde uitgangspunten en inrichting bieden tevens ruimte voor periodieke activiteiten en evenementen. Daarbij wordt gedacht aan een jaarlijks openluchttheater en klank-/lichtspelen binnen de schans, aan jaarlijkse evenementen zoals thematische (kinder)wedstrijden als (kruis)boogschieten, karbietschieten, vlotbouwen, modelbootrace, waterfietsrace, stormbaanrace, etc.

Daarbij wordt er van uitgegaan dat deze vorm van evenement 'verplaatsbaar' is, doordat bijvoorbeeld een lokale ondernemer (wellicht Stam Outdoor uit Made?) hierin investeert en dit jaarlijks op meerdere plaatsen binnen en buiten de regio organiseert. Personen, scholen en groepen kunnen zich hierop inschrijven.

Kostenindicatie (incl. BTW) en kansen voor subsidies:

De hoogte van de kosten hangt samen met de mate van integratie van de uitvoering: een gefaseerde uitvoering zal meer kosten dan een integrale uitvoering. Daarbij is van belang dat één integraal plan en één integrale realisatie de kans op het verkrijgen van subsidie sterk zal vergroten.

Uitvoering afzonderlijke onderdelen:

- kinderspeelplaats, inclusief uitkijktoren, hekwerk/meidoornhaag en bomen	€ 35.000,=
- overige meidoornhaag en knotwilgen (ca. 30 stuks)	€ 1.500,=
- uitkijkpunt, kanon en infopaneel	€ 2.500,= (excl. kanon)
- herstelwerken verzakkingen, beschoeiing, inzaaien	€ 25.000,=
- onderzoek aquatische waarden in gracht (<i>waterschap</i> , indien uitbesteed)	€ 5.000,= (optioneel)
- twee informatiepanelen en een picknickbank	€ 3.000,=
- natuurvriendelijke oevers langs sloten parkrand (<i>waterschap</i>)	€ 5.000,=
- verspreid aanplant enkele bomen/knotwilgen en struiken	€ 5.000,=
- onderzoek mogelijkheden waterberging (<i>waterschap</i>)	€ 2.000,=
- Theehuis met terras (<i>particulier</i>)	€ pm

TOTAAL (excl. kanon, theehuisje) € 85.000,=

Besteks-/uitvoeringsfase (bij totale realisatie):

- terreinmetingen, materiaalkeuze, bestek, definitieve ramingen: € 10.000,=

Optioneel: eerst uitwerken in een inrichtings-/beheersplan: € 7.500,=

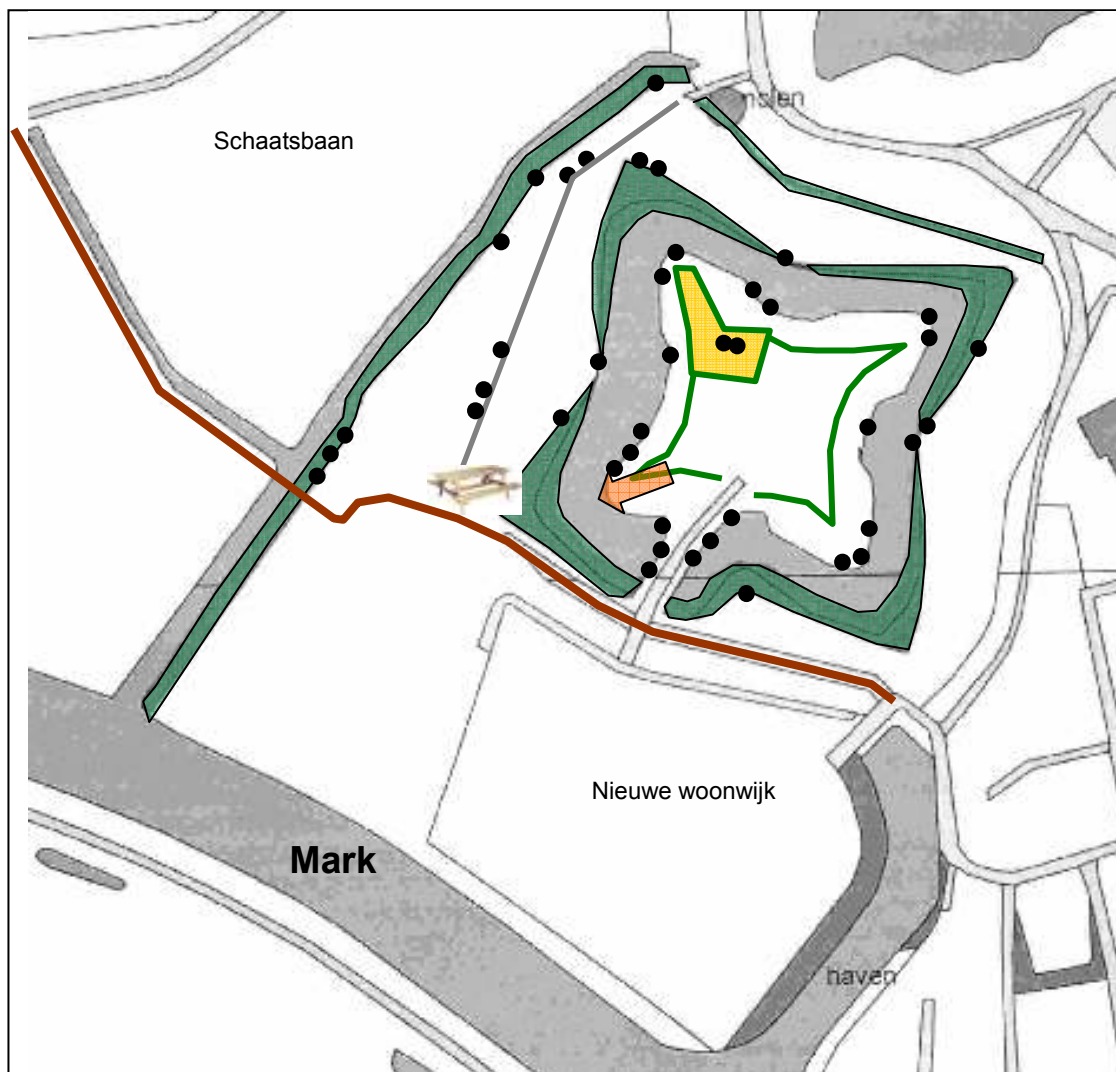
(o.a. ten behoeve van overleg met de streek en subsidie-aanvraag)

Kostenverdeling:

Er zijn twee partijen die deze kosten dragen: de gemeente Drimmelen en het waterschap Brabantse Delta:

- waterschap: € 12.000,=
- gemeente: € 73.000,=

Indien het project als één geheel wordt opgezet en uitgevoerd kan bij het waterschap om een 'sponsoringbijdrage' worden gevraagd, bijvoorbeeld door de eventuele uitwerking in een inrichtings-/beheersplan en de besteks-/uitvoeringsfase gelijk te delen.

Legenda:

- natuurvriendelijke oevers
- knotwilgen, bomen, struiken
- meidoornhaag
- speeltuin
- uitzichtpunt
- picknickbank

Luchtfoto Kleine Schans 2006 (bron: Google Earth)

Voorstel 8: Inrichtingsvoorstel Kleine schans en parkzone

Projectvoorstel 9: Informatieborden en -panelen langs rijkswegen, hoofdvaarwegen en havens

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch / centrale coördinatiecommissie
- Gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen en Oosterhout
- Rijkswaterstaat (als weg- en vaarwegbeheerder)
- Eventueel lokale havenautoriteiten

Algemene toelichting:

Dagelijks passeren vele mensen via de rijkswegen A59 en A27 deze regio. Ook via de Donge en de Amertak varen velen voorbij. Dit zijn vaak potentiële bezoekers, die onwetend de kenmerken en activiteiten van deze regio voorbij gaan, omdat zij niet uitgedaagd worden om als recreant of toerist hierheen te komen. Een gemiste kans die op eenvoudige wijze met een goede bebording ingevuld kan worden.

Aandachtspunt is de verwachting dat Rijkswaterstaat als wegbeheerder niet snel met dit voorstel in zal stemmen. Daarom is een uitgaande communicatiestrategie bij dit projectvoorstel relevant.

Daarnaast kunnen passanten die aanleggen in de havens van Drimmelen, Geertruidenberg, Terheijden en Oosterhout door middel van panelen met iets meer gedetailleerde gebiedsinformatie op de kenmerken en routes van het achterland worden geattendeerd. Uiteraard met het oog op de ontdekkingstochten langs de restanten van de krijgshistorie.

1. Uitwerking borden langs rijks- en hoofdvaarwegen:

Voorgesteld wordt om langs de rijkswegen A59 en A27, langs de Donge en langs de Amertak enkele opvallende informatieborden te plaatsen. Met name langs de rijkswegen hebben passanten hooguit enkele seconden de tijd om deze borden te bekijken, dus de boodschap moet kort en vooral gericht op visuele herkenbaarheid zijn. Gedacht wordt aan het type borden dat ook langs de Belgische, Franse en Duitse snelwegen aanwezig zijn: een bruine of groene achtergrond, met daarop enkele herkenbare beeldmerken van de betreffende regio, aangevuld met een korte tekst.

In dit geval kan zou dan de pakkende tekst van **'Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtooneel'** en het bijbehorende beeldmerk kunnen worden gebruikt.

Op de kaart op de volgende bladzijde is een voorstel gegeven voor de locaties van deze borden.

2. Uitwerking panelen in havens:

Om de vele bezoekers van de havens (zowel recreatievaarders als overige bezoekers) op de toeristisch-recreatieve mogelijkheden van het achterland te attenderen is méér mogelijk dan de eenvoudige bebording langs de rijks- en hoofdvaarwegen. Mensen hebben hier de tijd om langer naar de borden te kijken, dus er kan meer informatie op worden opgezet.

Voorgesteld wordt om op de borden van alle havens een zelfde toelichting te geven, gericht op algemene informatie van het achterliggende gebied: een korte algemene inleiding over de algemene krijgshistorie van deze regio, de kenmerken van het deelgebied, aangevuld met de adressen van de lokale VVV's en de aanduiding van enkele wandel- en fietsroutes.

Kostenindicatie (incl. BTW):

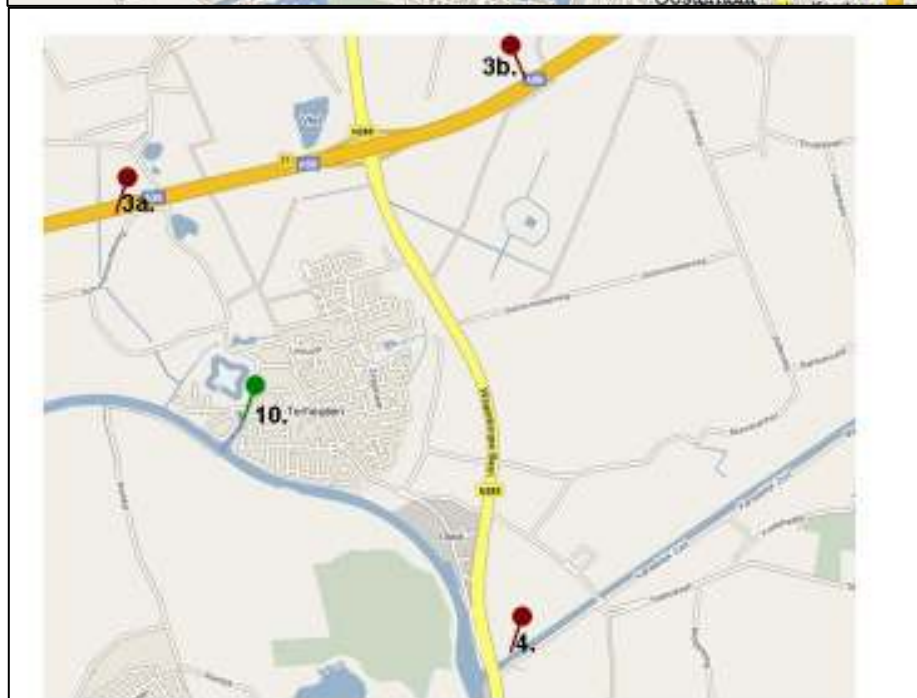
1. Borden langs rijks- en hoofdvaarwegen:

- Aanschaf en aanbrengen 10 stuks à € 2.500,- € 25.000,-

2. Panelen in de havens:

- Voorbereiding: teksten, kaarten, ontwerp € 1.000,-

- Aanschaf en aanbrengen 4 stuks à € 1.500,- € 6.000,-

Voorstel 9: locaties bebording (rood) en panelen (groen) langs rijkswegen, vaarwegen en in havens

Projectvoorstel 10: Beeldmarkeringen op verkeersknooppunten (entrees)

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch / centrale coördinatiecommissie
- Gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en Breda

Algemene toelichting:

Middels de bebording, zoals die conform projectvoorstel 9 is aangebracht, zijn passanten geattendeerd op de kernkwaliteiten van dit gebied. Indien mensen besluiten om daadwerkelijk naar dit gebied te komen is het wenselijk om hierop door te pakken.

Dit kan door op de belangrijkste entrees, dus die verkeersknooppunten waarlangs de meeste mensen dit gebied binnenkomen, typerende en opvallende beeldmarkeringen te plaatsen. Beeldmarkeringen die iets zeggen over de natuur, het landschap en de (krijgs)historie van dit gebied. Beeldmarkeringen als een visueel welkomstwoord. Op die manier wordt zowel de nieuwsgierigheid geprikkeld en de herkenbaarheid op een ludieke wijze vergroot. Het spreekt bij mensen tot de verbeelding en er wordt over gepraat.

Een voorbeeld waar zoiets al is toegepast is op de kruising van de Plukmadeseweg en de Steelhovenseweg, waar bij de rotonde duidelijk zichtbaar een aantal aanmeerpalen is geplaatst.

Uitwerking:

Vooralsnog wordt voorgesteld om op negen locaties dergelijke beeldmarkeringen te plaatsen (zie kaart): twee in de gemeente Geertruidenberg, zeven in de gemeente Drimmelen, een in Oosterhout en een in Breda. Veelal zijn dit rotondes of grote kruisingen.

Hoe kunnen dergelijke beeldmarkeringen er uit zien? Op zich kan dat van alles zijn, als het maar identificeerbaar is met de relatie tussen natuur, landschap en de krijgshistorie van deze regio en/of met het thema Victorie en het concept van Brabantse Biesbosch, natuurlijk strijdtoneel. Daarnaast moet het ook markant herkenbaar zijn: het moet opvallen en bij voorkeur ook tot de verbeelding spreken. De toepassing hoeft ook niet beperkt te blijven tot de rotonde of de kruising, maar kan ook langs een toegangsweg worden toegepast.

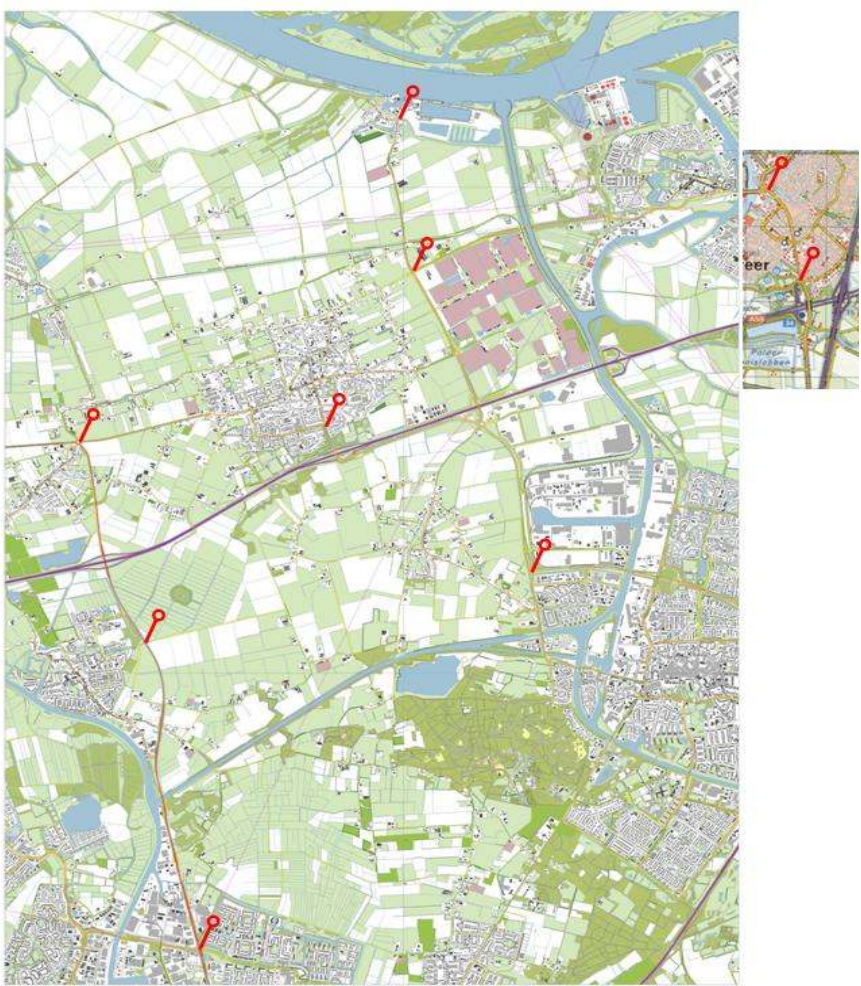
Eenvoudige ideeën zijn een kanon, een miniatuur van een schans of de Slotbosse Toren, een standbeeld van Willem van Duvenvoorde of Menno van Coehoorn, een strijdtoneel met vechtende soldaten, een markering die een grens symboliseert, een gemetselde muur in de vorm van een linie of een vijver met riet, knotwilgen en een half gezonken roeiboot. Maar dit zijn voorbeelden die weinig aan de verbeelding over laten. Bij voorkeur dient gezocht te worden naar meer creatieve mogelijkheden, zoals een kunstzinnige stadspoort of een artistieke stadsmuur langs een aanrijroute, een artistieke doorkijk, etc.

Geadviseerd wordt om ontwerpen hiervoor als stage- of afstudeeropdrachten uit te zetten bij bijvoorbeeld de Kunstacademie Breda (St.Joost).

Kostenindicatie:

De kosten voor het maken en het plaatsen van de beeldmarkeringen zijn afhankelijk van de gebruikte materialen, de mogelijkheid voor inschakeling van stagiaires en afstudeerders, werkervaringsprojecten, kunstenaars, etc. Omdat hierover thans weinig tot niets bekend is kan in dit planstadium geen reële onderbouwing voor kosten worden gegeven.

Afhankelijk van de kosten kan worden besloten om deze markeringen niet allemaal gelijktijdig te plaatsen, maar om dit gefaseerd over enkele jaren op te pakken. Met name voor de gemeente Drimmelen (zeven locaties) kan dat een overweging zijn. In dat geval biedt dit een kans om dit als een jaarlijkse PR-actie op te nemen, bijvoorbeeld door met de nodige publiciteit hiervoor elk jaar een ontwerpwedstrijd uit te schrijven, met voor de winnaar als beloning dat zijn ontwerp zal worden uitgevoerd.

Voorstel 10. Locaties voor beeldmerken op entrees (verkeersknooppunten)

Projectvoorstel II: Wandelroutes over bestaande wegen en paden

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch / centrale coördinatiecommissie
- gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en Breda
- VVV's van Oosterhout, Geertruidenberg en Breda
- Dienst Landelijk Gebied/Landinrichting Vuchtpolder
- Staatsbosbeheer
- Waterschap Brabantse Delta (toestemming om de wandelroute over de Dongedijk te laten lopen)

Algemene toelichting:

Dit projectvoorstel beschrijft zes wandelroutes: drie routes van maximaal tien kilometer en drie routes van maximaal vijftientig kilometer. Alle routes lopen over bestaande wegen en paden en kunnen dus snel worden uitgezet.

De zes wandelingen kunnen in één folder worden opgenomen. Voordeel is dat de thematische samenhang daarmee zichtbaar blijft, dit kostenbesparend werkt, maar ook dat wandelaars op die manier worden uitgenodigd om ook de andere routes te volgen en dus een keer terug naar dit gebied te komen. Al deze routes lopen over bestaande wegen en paden.

Dit projectvoorstel gaat alleen in op het uitzetten van wandelroutes. Mogelijkheden voor thema-arrangementen, zoals een toelichting door gidsen, kano-trajecten, spelactiviteiten, verblijfsmogelijkheden, restaurants of golfcourses, zijn niet in dit voorstel opgenomen.

Kostenindicatie:

Maatregelen betreffen alleen het aangeven van routemarkeringen en informatieborden. Per wandelroute is hiervoor een kostenindicatie opgenomen. Omdat is voorgesteld om al deze routes op één folder te plaatsen dient daarbij eenmalig het opstellen hiervan te worden betrokken:

* opstellen teksten, figuren, foto's	€ 3.000,=
* drukken brochures (2000 stuks)	€ 5.000,=

Daarbij is niet betrokken dat er mogelijkheden zijn voor sponsoring, zoals advertenties op de kaart door bedrijven als restaurants of campings. De drukkosten kunnen daarmee geheel teniet worden gedaan.

Projectvoorstel II.a:
Kleine Schans-Linie van de Munnikenhof-Spinolaschans-Kleine schans (9 km)

Betrokken partijen:

gemeenten Drimmelen en Breda, VVV Breda, Staatsbosbeheer en Dienst Landelijk Gebied

Algemene toelichting:

Deze wandeling vormt een prima uitje voor passanten en bezoekers van Terheijden. Vertrekpunt is dan ook de Kleine Schans. Omdat een deel van de route loopt over onverharde paden is deze route niet geschikt voor fietsers.

De wandeling voert door afwisselend oude cultuurlandschappen, historische woonlinten, langs de Mark, langs de oude militaire overstromingsgebieden van de Binnenpolder van Terheijden en de Vuchtpolder en natuurlijk over de Kleine Schans, de Linie van de Munnikenhof en de Spinolaschans.

Uitwerking:

Na een rondje door het park van de Kleine Schans start de wandeling langs de oostzijde van de Haven van Terheijden, langs de buitenrand van de bebouwde kom. Men loopt hier langs de Mark.

Na een kilometer gaat de route landinwaarts, via een weg genaamd 'Bergen'. Duidelijk is dat de route nu naar het dekzandlandschap gaat. We komen nu in een gebied waar niet alleen door de Spanjaarden en de Staatsen in de 16^e eeuw is gevochten, maar zelfs nog vrij recent tussen de Duitsers en de Geallieerden tijdens de tweede wereldoorlog. De Polen hebben hier zware strijd geleverd en dat vinden we nu nog terug aan de straatnaam Poolse Dreef en aan een kapelletje. Via de Poolse Dreef loopt de route verder over de Munnikenhof, een ontginningspad uit de tijd dat men het moerasgebied De Zegge, de huidige Binnenpolder van Terheijden, probeerde in agrarisch gebruik te nemen. Dit slingerende pad leidt langs een oude lunette: een nu geheel met bomen en struiken begroeide militaire voorpost van de Linie van de Munnikenhof.

Ter plaatse van deze linie gaat de route rechtsaf en men komt nu binnen de Linie van de Munnikenhof. Over het zandpad wordt men langs de buitenzijde van de linie geleid, waarna men uitkomt op het zandpad langs het Markkanaal. Dit kanaal is begin 20^e eeuw gegraven. Daar gaat de route rechtsaf en via dit zandpad loopt men weer richting Terheijden.

De route loopt over de brug. Direct na de brug kan men linksaf een smal maar steil pad af. Indien men dit niet durft kan gewoon de asfaltweg worden gevolgd en moet men aan het einde rechtsaf, de Salesdreef op. De route vervolgt zich via de Hartelweg, waar men links zicht heeft op de Vuchtpolder. Rechts achter het opgaande groen ligt de Spinolaschans verstopt. Verspreid heeft men wel zicht op de grachten.

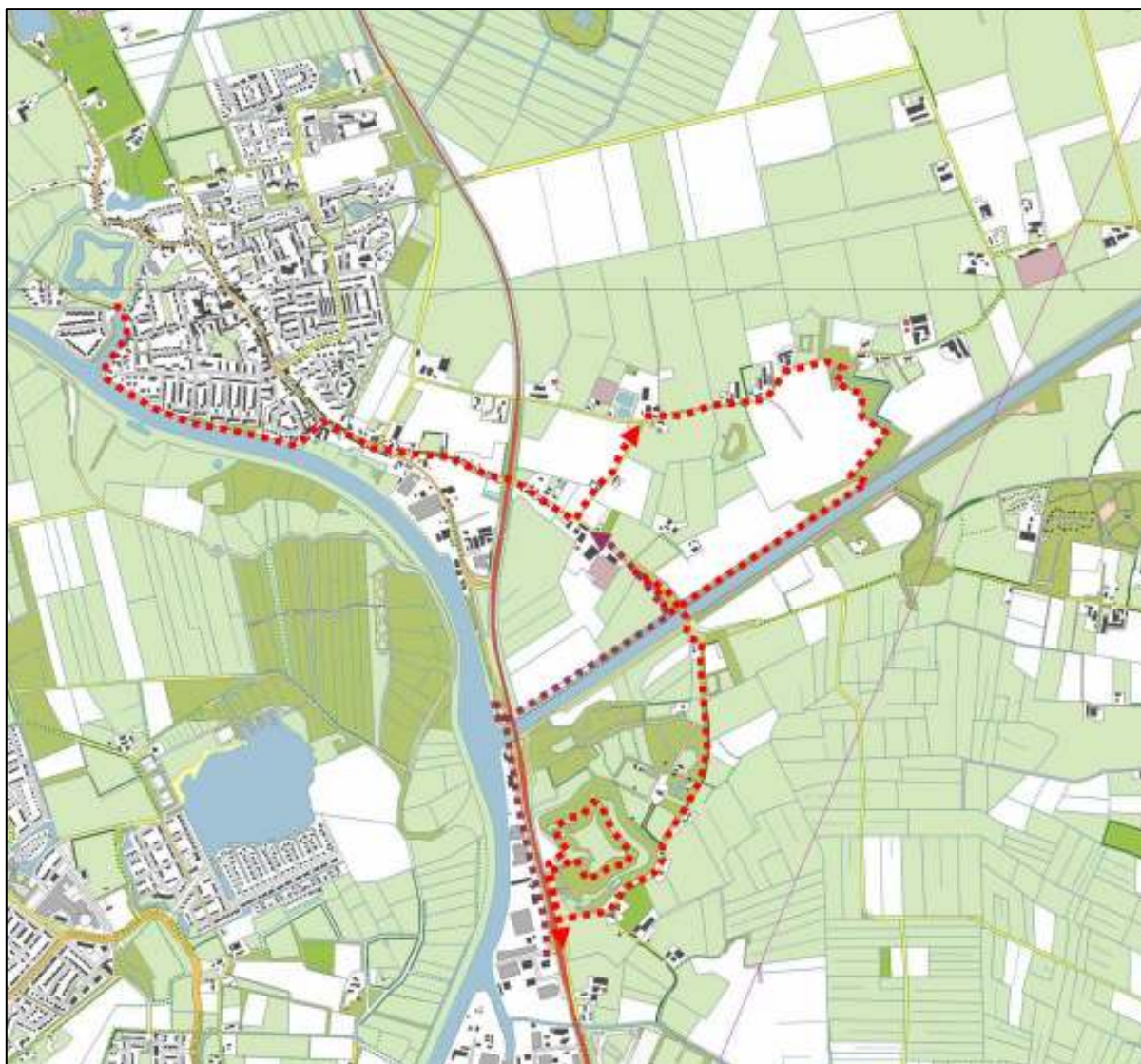
Via de Hartelweg wordt men geleid naar de Spinolaschans, waar men een wandeling over de schanswallen kan maken. Via dezelfde weg verlaat men de Spinolaschans weer en gaat linksaf, naar de kruising over de Bredasebaan. Die steekt men bij de stoplichten over, waarna de route weer richting Terheijden gaat. Direct na de brug kan men linksaf, en loopt een zandpad weer onder de brug door. De route loopt weer langs het Markkanaal, maar bij de volgende brug slaat men linksaf en komt weer op de weg Bergen. Vandaar is het dezelfde route weer terug naar de Kleine Schans.

Kostenindicatie:

- Plaatsing 25 routepaaltjes	€ 1.500,-
- Tekst en plaatsing 5 infopanelen	€ 5000,-

Optionele maatregelen ter verbetering van de belevingswaarde en wandelmogelijkheden:

- onverhard wandelpad naar de kop van de linie en maken van een uitzichtpunt over de Binnenpolder	€ 0,-
- bielen trap langs brug bij weg Bergen	€ 1.500,-
- enkele stroken bos op buitenwal Spinolaschans kappen t.b.v. doorzicht op Vuchtpolder	€ 500,-

Voorstel 11a. Wandelroute Kleine Schans-Linie van de Munnikenhof-Spinolaschans-Kleine schans (9 km)

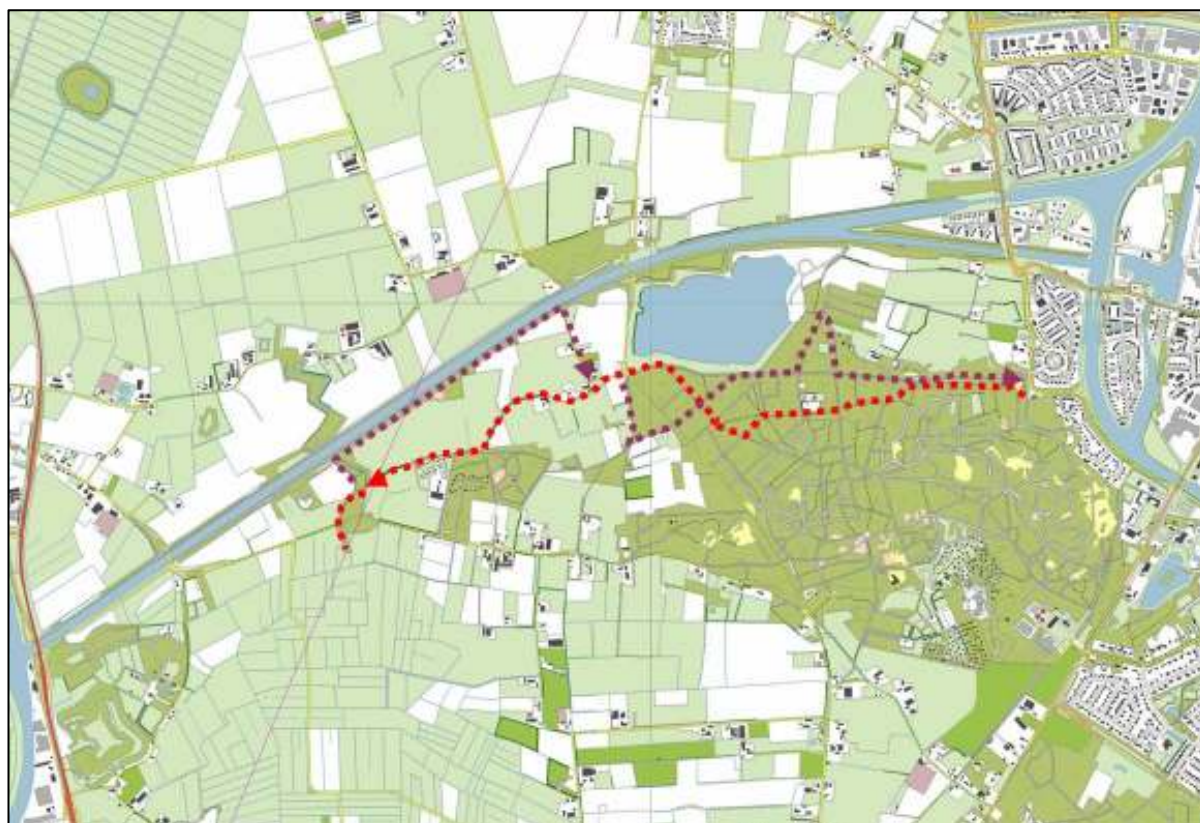
**Projectvoorstel 11b:
Vanuit Brabants Bontje (Oosterhout) over de Linie van de Munnikenhof (7 km)**

Betrokken partijen:
gemeente Oosterhout, VVV Oosterhout

Algemene toelichting:
Een kans om de vele wandelaars en bezoekers van de Vrachelse Heide via deze korte route te attenderen op de krijgsgeschiedenis. De route voert door het bosgebied, langs een natuurvriendelijk golfterrein naar de Linie van de Munnikenhof. Een groot deel van deze route loopt over zandpaden en is niet geschikt voor fietsers.

Uitwerking:
Vanaf het terras/restaurant van het Brabants Bontje loopt de route over zandpaden door het bosgebied van de Vrachelse Heide. Ten tijde van de Spaanse bezetting was dit bos nog een groot heide- en stuifzandgebied. Op diverse plaatsen liggen nog restanten van deze stuifvelden en verspreid groeien nog heideplanten. Er is in deze regio een persoonlijk duel geweest tussen een Spaanse en een Hollandse veldheer. De Spanjaard heeft dit met de dood moeten bekopen. Na de kruising van de route met de Bergse Baan komt men in het Middeleeuwse gehucht Ter Aalst, vernoemd naar de boomsoort Zwarte els. Blijkbaar was het toen veel natter, want elzen groeien hier nu niet meer. Het dorp is grotendeels opgegaan in een golfbaan. De route loopt verder over een oud zandpad, naar het Koestraatje. Op deze plaats lag in de oude steunpuntwal vroeger een (Spaanse) redoute. Hiervan is echter niets meer terug te vinden. Via het Koestraatje komt men uit bij de zuidelijke Linie van de Munnikenhof (1701). Men kan deze verkennen, door het zandpad links te volgen en zo zicht te krijgen vanaf het zuidelijke punt van deze linie op de Vuchtpolder. Deze kon men via deze linie onder water laten lopen. De terugweg loopt langs het Markkanaal weer door Ter Aalst en door het bos van de Vrachelse Heide.

Kostenindicatie:
- Plaatsing 10 routepaaltjes € 750,-
- Tekst en plaatsing 3 infopanelen € 3.000,-

Voorstel 11b. Wandelroute vanuit het Brabants Bontje over de Linie van de Munnikenhof

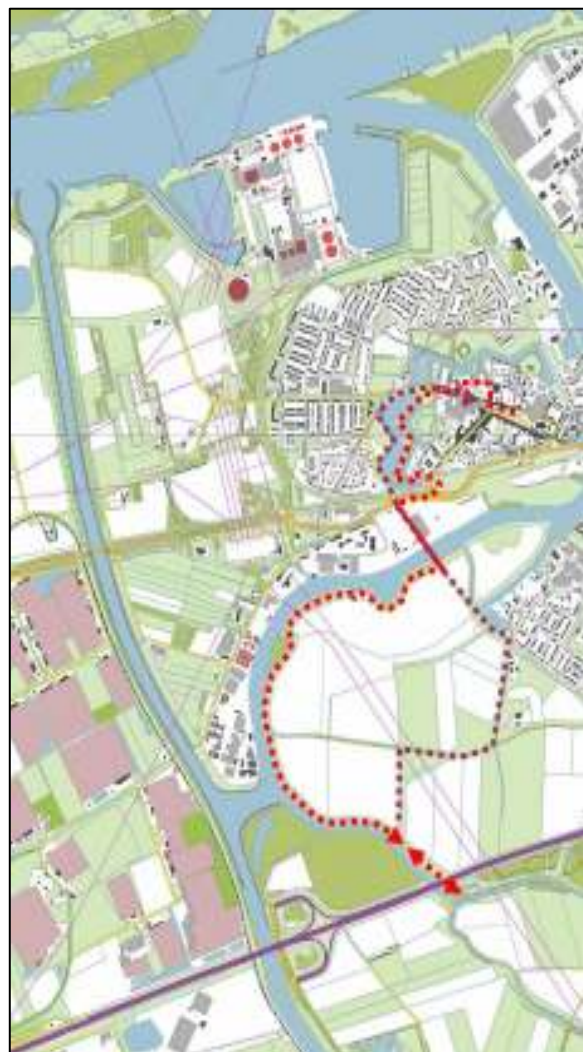
Projectvoorstel 11c: Geertruidenberg en de voormalige verdedigingswerken langs de Donge (6 km)

Betrokken partijen:

VVV Geertruidenberg, gemeente Geertruidenberg, waterschap Brabantse Delta (voor toestemming wandelroute over de Dongedijk)

Algemene toelichting:

Deze wandeling vormt het Bergse deel van de wandelroute 11f. Het combineert de vestingwerken van Geertruidenberg met de verloren krijgsgeschiedenis langs de Donge en in de polders.

Voorstel 11c. Geertruidenberg en de voormalige verdedigingswerken langs de Donge

Uitwerking:

Vanaf de Markt in Geertruidenberg loopt men door de poort van het Arsenaal en zo via de Elisabethstraat in de richting de vestingwerken. Dwars door de vesting heeft men zicht op de vestingwerken en komt zo uit op de plaats waar eens het kasteel van Geertruidenberg heeft gestaan.

Via de onlangs aangelegde brug over de Donge bereikt men de polders.

Eenmaal over de brug gaat men rechtsaf, over de Dongedijk. Net voorbij de hoogspanningsleidingen komt men op de plaats waar eind 17^e eeuw een dam over de Donge heeft gelegen, de Statendam. Deze bestond vermoedelijk uit aan elkaar verbonden schepen. Ter verdediging hiervan had men een schans gebouwd. Deze lag aan de overzijde. Hiervan is nu niets meer zichtbaar.

Verder lopend over de Dongedijk kan men onder de rijksweg door lopen en komt men op de in 1978 aangelegde dam in de Donge. Vandaar heeft men zicht op de Veerse en Oosterhoutse polders. In de 16^e en 17^e eeuw was dit nog een Biesboschachtig gebied. Aan de Oosterhoutse zijde hebben eind 17^e eeuw wallen van retracementen gelegen. Mede door de overstromingen en kleiafzetting is hiervan nu niets meer zichtbaar.

Men loopt weer onder de snelweg door terug en volgt nu het asfaltpad. Daarbij loopt men voorbij de plaats waar eens een klooster heeft gestaan. De naam van deze polder, de Karthuizer Polder, herinnert hier nog aan.

Via de brug en de buitenzijde van de vestinggracht loopt men weer naar de Markt terug.

Kostenindicatie:

Geen (de kosten zijn reeds opgenomen bij wandelroute 11f).

Projectvoorstel IId: Langs 16^e en 17^e eeuwse strijdtoneelen (25 km)**Overwin jezelf met deze stevige wandeling over linies en schansen en dwars door oude overstromingsgebieden**Betrokken partijen:

- VVV's van Oosterhout, Made en Breda
- Gemeenten Oosterhout, Drimmelen en Breda
- Dienst Landelijk Gebied (Landinrichting Vuchtpolder)
- Staatsbosbeheer

Algemene toelichting:

Deze wandeling voert door afwisselend oude cultuurlandschappen, historische woonlinten, bossen, langs de Mark, door de oude militaire overstromingsgebieden van de Binnenpolder van Terheijden en de Vuchtpolder en natuurlijk over de linies en schansen in dit gebied.

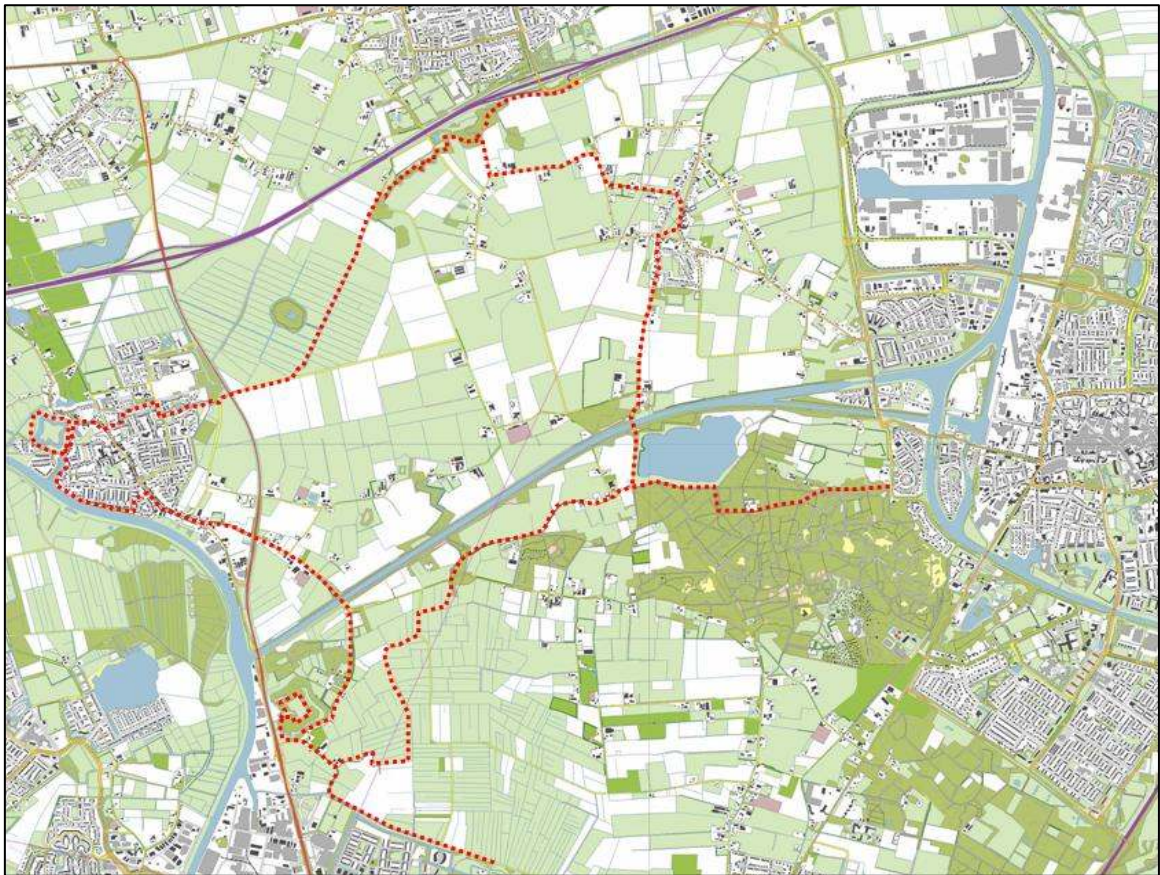
Deze route kan vanaf meerdere vertrekpunten worden gestart. De belangrijkste startpunten zijn de parkeerplaats bij de Linie van den Hout, de Kleine schans, het Brabants Bontje op de Vrachelse Heide en de Zwarte Dijk in Breda-Noord. Beide laatste hebben wel een stuk 'aanlooproute' door het bos- en stuifzandgebied resp. door de Vuchtpolder. Maar er zijn ook goede mogelijkheden om deze route te starten vanaf het Pannekoekershuis, 't Kloosterke in Den Hout of De Boskabouter aan de Salesdreef (*noot: dit zijn potentieel dan ook prima sponsors*).

Uitwerking: (beschreven vanaf het Brabants Bontje)

Vanaf het Brabants Bontje loopt men over het zandpad en volgt de paadjes door het bosgebied. Dan komt men in Ter Aalst, een Middeleeuwse woonkern langs een oud ven. De route loopt over het zandpad door het golfparcours, waarna men uitkomt op het eerste krijgsbolwerk, de Linie van de Munnikenhof. Langs deze Linie loopt men de Vuchtpolder in, een gebied dat voorheen ter verdediging van Breda via de Linie onder water werd gezet. Men loopt over een tijdens de Landinrichting aangelegd onverhard pad langs de Groote Kruisvaart, een 15^e eeuwse turfvaart. Bij de Strikberg buigt het pad af. Hier is tijdens de Landinrichting al een infopaneel geplaatst. De route loopt verder naar en door de Spinolaschans. Het vervolg van de route gaat langs het natuurgebied De Hartel naar Terheijden en over het begin 20^e eeuw gegraven Markkanaal. Langs de Mark komt men uit bij de Kleine schans. Vandaar loopt de route door de bebouwde kom, om daarna in de Binnenpolder van Terheijden uit te komen. Dwars door het oude veenmoeras van de Binnenpolder, tevens een deel van de voormalige militaire overstromingsgebieden, vervolgt het pad zich naar de Linie van Den Hout. Hier loopt men over de Linie via het pad dat door de Madese Natuurvrienden is aangelegd. Vanaf de Linie vervolgt de route zich naar het Laat-Middeleeuwse gehucht Eind van Den Hout. Via landelijke wegen komt men uit in het Vroeg-Middeleeuwse Den Hout, een esdorp. De driehoekige plaatse is nog duidelijk herkenbaar. Het laatste deel van de route loopt over een weg waar soms wel hard wordt gereden. Men komt hier weer uit in Ter Aalst, waarna het bospad terug naar het Brabant Bontje kan worden genomen.

Kostenindicatie:

- Plaatsing 50 routepaaltjes	€ 3.000,-
- Tekst en plaatsing 5 infopanelen	€ 5.000,-

Voorstel 8d. Wandelroute langs 16^e en 17^e eeuwse strijdtoneelen, inclusief de aanlooproutes (Brabants Bontje, woonwijk Breda-Noord en parkeerplaats bij de Linie van Den Hout)

Projectvoorstel IIe: Rondje Vuchtpolder en omstreken (18 km)

Betrokken partijen:

- VVV Breda en Oosterhout
- Gemeente Breda en Oosterhout
- Dienst Landelijk Gebied/landinrichting Vuchtpolder
- Staatsbosbeheer

Algemene toelichting:

Deze route voert door afwisselend open polders, kleinschalige cultuurlandschappen, bossen en langs oude woonlinten. De route gaat deels over verharde paden, maar vaak over graslanden en zandpaden. En natuurlijk langs diverse oude bestaande of soms verdwenen verdedigingswerken en door voormalige overstromingsgebieden.

De route kan vanaf diverse punten worden gestart, zoals vanaf Breda-Noord (Zwarte Dijk), diverse plaatsen op de Vrachelse Heide of uit Teteringen.

Uitwerking:

Als voorbeeld wordt gestart vanaf de parkeerplaats bij de drinkwaterleidingmaatschappij aan de Bredaseweg op de Vrachelse Heide. Vanaf de parkeerplaats loopt men linksaf en vervolgt de weg via het zandpad. Bij de kruising met de asfaltweg gaat men linksaf en komt uit in de bossen van het Landgoed Oosterheide. Na een kilometer kan men links een bospad in. In de 18^e eeuw hebben hier vele malen troepen geoefend. Dit is herkenbaar aan namen als Princenafel en aan enkele kogelvangers. Deze zijn nu als hoge bulten grond in het bos herkenbaar. Men loopt om deze kogelvangers heen en gaat vervolgens door de Boswachterij Dorst. Bij een smal bospaadje slaat men rechtsaf en vervolgt de weg naar Teteringen. Na Teteringen doorkruist te hebben gaat men bij de begraafplaats weer rechtsaf en loopt daarna over de weg Hoeveneind. Dit is een oude ontginningsweg, vanwaar de Vuchtpolder is ontgonnen.

Men slaat bij de Stidstraat linksaf en loopt dan de Vuchtpolder in. Deze polder is vanaf de 14^e eeuw verveend en is door de lage ligging diverse malen bij militaire acties in de 17^e en 18^e eeuw onder water gezet. Bij het zandpad kan men linksaf en komt dan uit op de Zwarte Dijk, een oud verdedigingslint waar in het verleden diverse redoutes zijn aangebracht. Daar is nu niets meer van herkenbaar. Via de Zwarte Dijk gaat de route verder naar de Spinolaschans. Na een rondje over deze schans gaat men een klein stukje terug om daarna linksaf te slaan. Via een pad door de weilanden loopt men dwars door de polder langs de Groote Kruisvaart naar de Linie van de Munnikenhof.

Hier komt men weer op de hogere zandgronden. De sloten verdwijnen, behalve de militaire gracht van de linie. Daarna vervolgt de route zich over een oud zandpad, dat nu dwars door de golfbaan loopt. Aan het einde van het Koestraatje lag vroeger ook een redoute. Via het zandpad gaat de route naar Ter Aalst, een gehucht dat teruggaat tot de Middeleeuwen.

Vervolgens komt men op de Vrachelse Heide, nu een bosgebied. Via diverse bospaden komt men weer uit op de parkeerplaats bij de drinkwaterleidingmaatschappij.

Kostenindicatie:

- Plaatsing 30 routepaaltjes	€ 2.500,- (aanvullend op eerder geplande paaltjes)
- Teksten en plaatsing 3 infopanelen	€ 3.250,- (aanvullend op eerder geplande panelen)

Voorstel 11e. Rondje Vuchtpolder en omstreken

Projectvoorstel 11f: Tussen het voormalige kasteel in Geertruidenberg en de Slotbosse Toren (16 km)
Wandelen tussen verdwenen kastelen door een verdwenen landschap

Betrokken partijen:

- VVV Oosterhout en Geertruidenberg
- Gemeenten Oosterhout en Geertruidenberg
- Waterschap Brabantse Delta (toestemming voor betreding Dongedijk)

Algemene toelichting:

Het kasteel Huis ten Strijen in Oosterhout dateert uit 1288. Het staat precies op een oude grens tussen Brabant en Holland. Van dit eens machtige kasteel resteert nu alleen nog maar een hoek van een toren, de Slotbosse Toren. Ook in Geertruidenberg heeft eens een kasteel langs de Donge gestaan, dat iets later is gebouwd dan het kasteel in Oosterhout. Hiervan is nu echter niets meer zichtbaar.

Ten tijde van de aanleg van beide kastelen was het tussenliggende gebied een groot veenmoeras waarin de Donge uitmondde. Door de St. Elisabethsvloed (1421) en de stormvloed in de jaren daarna is dit veenlandschap afgedekt met klei. Het werd een landschap met kreken en gorzen en vormde een zuidelijke uitloper van de Biesbosch. Vanaf de 17^e eeuw is dit gebied tussen Oosterhout en Geertruidenberg bedijkt en ingepolderd. Maar veilig tegen overstromingen was het nog niet. Diverse malen braken dijken door en overstroomden de hooilanden. De laatste overstroming was tijdens de stormvloed van 1953, waarbij het water tot voorbij de Slotbosse Toren kwam.

Tijdens de laatste ruilverkaveling, begin 60er jaren, is deze Biesboschpolder grotendeels op de schop gegaan. Vele kreken zijn toen gedempt of vergraven en diverse bosjes zijn opgeruimd. Toch kunnen nog diverse restanten hiervan worden herkend.

Uitwerking:

Deze route kan vanaf zowel de Slotbosse Toren als vanaf Geertruidenberg worden gelopen. Parkeren kan bij de sportvelden van de Slotbosse Toren of op de Markt van Geertruidenberg.

De route wordt nu beschreven vanaf de Slotbosse Toren.

Markering geschiedt middels routepaaltjes en op 6 punten staan informatiepanelen. Daarnaast worden op 7 plaatsen kunstzinnige fotomarkerpunten geplaatst (zoals ook in het parkje van het Gooikens Gat). Ter plaatse van het voormalige kasteel in Geertruidenberg en de Slotbosse Toren wordt middels een transparant paneel een schetsmatige doorkijk gegeven op de ligging en (verwachte) omvang van deze kastelen.

Lopend door de nieuwbouwwijk Dommelbergen, vernoemd naar een gors, komt men uit in de Oranjepolder. Hier gaat de route naar een gebied dat de gemeente als parkzone heeft ingericht, vervolgens langs een kreekrestant en langs het Kromgat, een kreek die door het waterschap in 1993 natuurvriendelijk is hersteld. Over de afgedamde Donge gaat het verder over de Dongedijk langs de Beneden-Donge. Daarna loopt men over de nieuwe brug over de Donge naar de plaats waar eens het kasteel heeft gestaan. Hiervan is nu niets meer herkenbaar.

In Geertruidenberg kan men naar de Markt lopen om daar iets te eten en/of te drinken. Vervolgens loopt de route weer terug, ditmaal niet over de dijk, maar door de Karthuizerpolder, vernoemd naar het voormalige Karthuizerklooster. Nu staat op deze plaats een boerderij. Verder lopend komt men weer bij de afgedamde Donge en langs het Kromgat. Daar neemt men de polderweg recht door, langs de Otterweg en de Lageweg (namen die sprekend zijn voor de geschiedenis van dit gebied) en komt zo weer terug bij de Slotbosse Toren.

Ligging van de beide (voormalige) kastelen en de wandelroute)

Kostenindicatie:

- Plaatsing 25 routepaaltjes € 1.500,=

Optioneel:

- Teksten voor 6 infopanelen € 500,=

- Maken en plaatsing 6 infopanelen € 6.000,=

- Maken en plaatsen 7 fotomarkeerpunten € 4.500,=

- 2 transparante panelen op kasteellocaties € 6.000,=

TOTAAL € 18.500,=

Projectvoorstel 12: Avonturenroute (2 tot 3 daagse wandeltocht; 70 km)

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch / centrale coördinatiecommissie
- VVV's van Geertruidenberg, Oosterhout, Drimmelen en Breda
- gemeente Geertruidenberg, Oosterhout, Drimmelen en Breda
- waterschap Brabantse Delta (t.b.v. toestemming wandelen over Dongedijk)
- Staatsbosbeheer
- Dienst Landelijk Gebied / Landinrichting Vuchtpolder
- ZLTO afdeling gemeente Drimmelen
- Recreatie-ondernemers, zoals het SRO (Samenwerking Recreatiebedrijven Oosterhout)

Algemene toelichting:

Deze meerdaagse wandelroute leidt niet alleen langs alle historische verdedigingswerken, maar biedt ook een goed beeld van de landschappelijke en natuurlijke kenmerken en waarden van dit gebied. De route gaat door bossen, oude overstromingspolders, oude cultuurlandschappen, over dijken, polderwegen, zandpaden, over boerenland en natuurlijk langs de oude verdedigingswerken. Een prima mogelijkheid om een lang weekend 'in de natuur' te verblijven en ook informatie te krijgen over de historie van dit gebied.

De route leidt ook langs overnachtingsplaatsen en mogelijkheden om te eten en te drinken. Bij de route moet dan ook een overzicht worden gegeven van de overnachtingsmogelijkheden, zoals de natuurcampings van Staatsbosbeheer, de boerencampings, de meer luxere campings of de bed&breakfasts en hotels. Ook een overzicht van eetmogelijkheden, variërend van een supermarkt tot een frietje of uitgebreide lunches en diners is een meerwaarde voor de wandelaar.

Op de kaart op de volgende bladzijde is al een overzicht gegeven van de campings.

In deze beschrijving zijn geen arrangementen of passe-partout mogelijkheden opgenomen. De verwachte doelgroep is vooral geïnteresseerd in wandelen in de natuur en heeft vermoedelijk weinig interesse in aparte spel- en beleefbaarheidsmogelijkheden. Informatie over eet- en verblijfsmogelijkheden volstaan dan.

Er kan gekozen worden voor een eenvoudige kaart met basale gebiedsinformatie (incl. voornoemde eet- en slaapmogelijkheden) tot een klein boekje, met veel meer informatie over cultuur, landschap en natuur, een routebeschrijving en een goede adressenlijst. Ook extra mogelijkheden als bezoek aan het bezoekerscentrum van Staatsbosbeheer in Drimmelen en de tochten van Staatsbosbeheer in de Biesbosch kunnen hierin worden vermeld.

Uitwerking:

De route kan vanaf alle woonkernen en vele parkeerplaatsen worden gestart.

Vanaf Breda-Noord gaat de route via de Zwarte Dijk naar de Spinolaschans en de Linie van de Munnikenhof naar de Kleine schans in Terheijden. Vervolgens loopt de route door de Binnenpolder naar Made, om vanaf daar in de veenpolders van Hooge Zwaluwe te komen.

Via het voet-/fietspad langs de Zwaluwse Haven loopt men naar de Buitendijk. Vanaf daar kijkt men op de Biesbosch en loopt over de dijk naar Drimmelen. Als de ecologische verbindingzone met het wandelpad langs de Emiliadijk is gerealiseerd kan dit een alternatieve route zijn.

Vanaf Drimmelen loopt de route verder over de dijk langs de Amertak naar de vesting Geertruidenberg.

Vanaf de vesting gaat de route door de polders naar het restant van het Oosterhoutse kasteel, de Slotbosse toren. Via de dijk langs het Wilhelminakanaal en de Vrachelse Heide loopt men naar de kogelvangers op Landgoed Oosterheide en vanaf daar via de Boswachterij Dorst en Teteringen terug de Vuchtpolder in.

Daar vervolgt de route zich in noordelijke richting, langs Ter Aalst en Den Hout naar de Linie van Den Hout. Vervolgens loopt men weer door de Binnenpolder en over landbouwgronden naar de Linie van de Munnikenhof. Vanaf daar loopt de route terug naar de Zwarte Dijk in Breda-Noord.

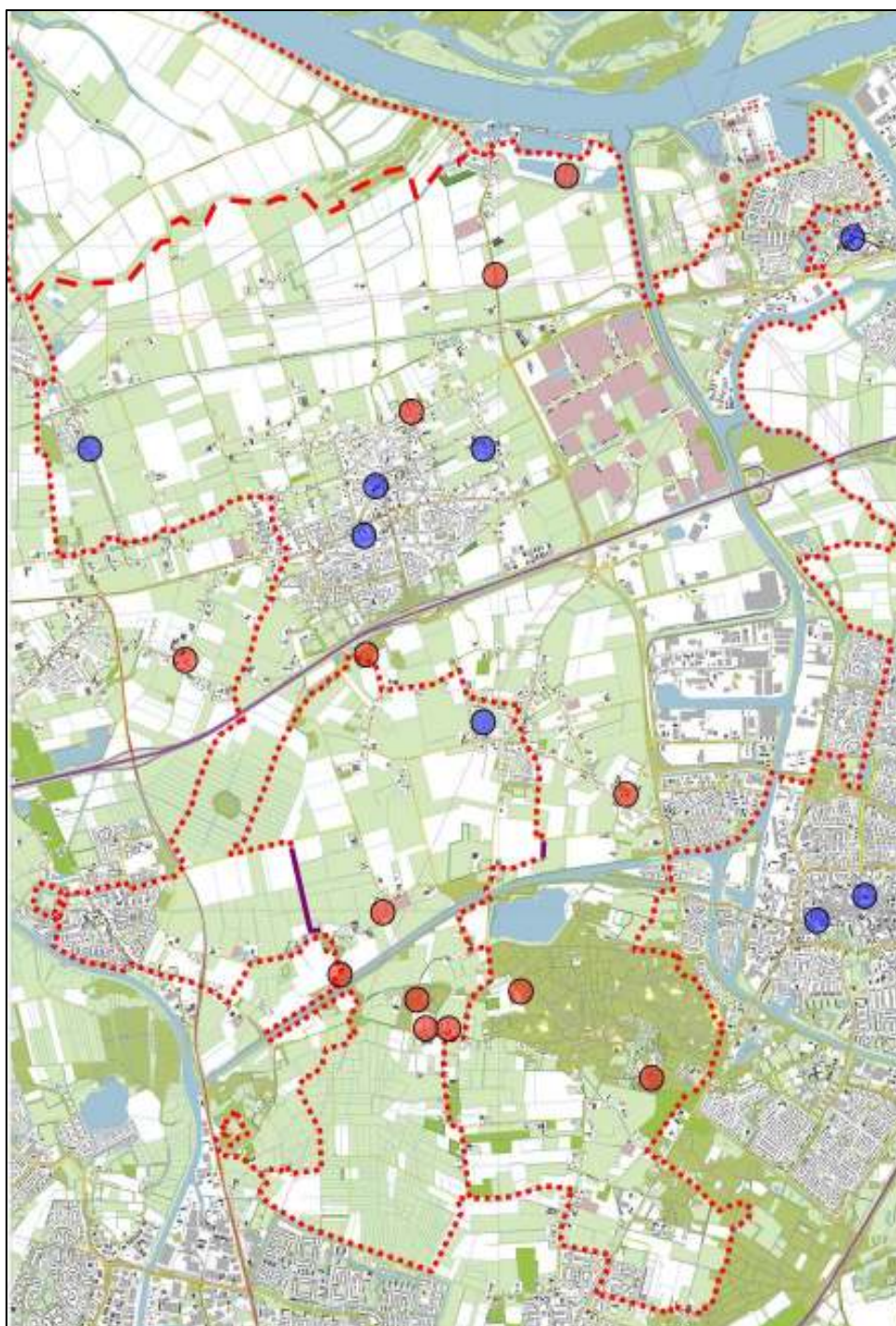
In de routeplanning is op twee trajecten aangegeven dat de route over agrarische percelen loopt. Dit is geen randvoorwaarde voor de route, maar is een meerwaarde om saaie en drukke wegen te vermijden.

Kostenindicatie:

- Plaatsing 25 routepaaltjes	€ 1.500,= (aanvullend op eerder geplande paaltjes)
- Teksten en plaatsing 4 infopanelen	€ 4.250,= (aanvullend op eerder geplande panelen)
- Opstellen folder/wandelkaart	
* opstellen teksten, figuren, foto's	€ 3.000,=
* drukken brochures (2000 stuks)	€ 5.000,=

Daarbij is niet betrokken dat er mogelijkheden zijn voor sponsoring, zoals advertenties op de kaart door bedrijven als restaurants of campings. De drukkosten kunnen daarmee grotendeels teniet worden gedaan.

Optioneel: samenstellen wandelboekje (250 st.) € 10.000,=

Voorstel 12. Avonturenroute (70km) met een overzicht van de huidige campings (rood) en hotels en bed&breakfast (blauw)

Projectvoorstel 13: Wandelen (13 km) door het voormalige overstromingsgebied Emiliapolder (inclusief realisatie ecologische verbindingzone en historisch herstel Koekoeksluis)

Betrokken partijen:

- Trekker: Gemeente Drimmelen
- Waterschap Brabantse Delta
- VVV's Oosterhout, Made en Geertruidenberg
- particuliere eigenaar Koekoeksluis

Te informeren partijen:

- lokale bewoners (o.a. Landgoed De Koekoek, bewoners Oud-Drimmelen)
- aankoop gronden EVZ van eigenaren/pachters

Algemene toelichting:

De Emiliapolder is niet vaak ingezet als verdedigingslinie. Slechts enkele malen werd deze polder via de Drimmelse sluis en de Koekoeksluis (Korskensvaart) ter verdediging van het achterland onder water gezet. Maar tijdens de winter van 1794 trad strenge vorst op, zodat de Franse troepen zich over het ijs konden verplaatsen en snel konden doorstoten. Aldus heeft deze polder wel een grote rol gespeeld bij het Franse succes.

Nog steeds is er slechts weinig bewoning aanwezig in deze van oudsher natte, venige polder. Het uitzetten van een wandeling door deze polder kan een deel van deze geschiedenis weer enigszins beleefbaar maken.

Voorwaarde voor realisatie van deze wandelroute is de integrale realisatie van de natte ecologische verbindingzone langs de Emiliadijk. Dat maakt dat realisatie van deze route niet op korte termijn waarschijnlijk is. Afspraken met het waterschap over planning en aanpak zijn daarvoor noodzakelijk.

Tevens zijn er integrale kansen voor herstel van de Koekoeksluis (1663), een oude poldersluis aan de inmiddels verdwenen Korskensvaart. Deze sluis raakt in verval. De eigenaar heeft eerder (2001) al contact gehad met het toenmalige waterschap Land van Nassau om deze sluis zo mogelijk te herstellen.

Uitwerking:

Deze wandelroute kan vanaf twee zijden worden gelopen. Vanaf Drimmelen biedt deze tocht een aantrekkelijke dagroute voor bewoners maar zeker ook voor bezoekers van de haven en van de camping. Maar ook voor de bewoners en bezoekers van Hooge Zwaluwe is deze tocht aantrekkelijk.

Vanaf Drimmelen loopt men door de straat Batterij, waar een bord informatie geeft over de achtergronden van deze naam en het gebied. Langs de Breede Vaart en door het natuurgebied De Worp loopt men vervolgens langs de zuidzijde van de Emiliadijk. Hier loopt men ook langs de Koekoeksluis (met informatiebord). Ook langs de EVZ geeft een bord info over de functie en de planten en dieren. Langs de oostzijde van de Zwaluwse Haven loopt men over de Zeedijk, met aan de oostzijde zicht op een waterbergingslocatie van het waterschap (met informatiebord) en aan de westzijde, op de dijk, zicht op de oude kreek Zwaluwse Haven. In het haventje zelf kan eventueel wat gedronken worden op het terras, waarna de route zich vervolgt via de Wilgenweg en Oud-Drimmelen (met informatiebord), langs de Breede Vaart weer terug naar Drimmelen.

De zone van de Emiliadijk heeft in het provinciaal beleid een functie als natte ecologische verbindingzone (EVZ). Hier liggen ook kansen om naast natuur ook een waterberging te realiseren en een gecombineerd onderhouds- en (onverhard) wandelpad aan te leggen.

Conform het Streekplan liggen voor de aanpak van natte EVZ's opgaven voor het waterschap en de gemeente: het waterschap die hier een zone van gemiddeld 10 meter moet realiseren en de gemeente die aansluitend hieraan gemiddeld 15 meter realiseert. Daarbij zal het waterschap rekening houden met de belangen voor waterberging. Een EVZ-stapstenenmodel is dus ook mogelijk, zeker langs deze grillig lopende dijk. Stapstenen die dan wel door een onderhouds-/wandelpad zijn verbonden.

Integratie van deze EVZ met een wandelpad biedt een meerwaarde, zowel qua gebruik als voor de (financiële) betrokkenheid van de gemeente. Deze EVZ dient dus eerst gerealiseerd (aangekocht en ingericht) te zijn voordat deze wandelroute in gebruik kan worden genomen. Er wordt uitgegaan van een onverhard pad langs de EVZ, omdat daardoor vooral natuurmensen dit pad zullen gaan gebruiken. Voor fietsers is er reeds een mooi en functioneel pad door Oud-Drimmelen.

Dit pad voert daarmee ook langs een kleine parel: de Koekoeksluis. Deze sluis (daterend uit 1663) is nu niet via paden of routes bereikbaar en beleefbaar. In 2002 zijn er reeds in overleg tussen het waterschap en de particuliere eigenaar ramingen opgesteld om deze sluis te herstellen.

Kostenindicatie:

- Ontwerpplan EVZ met wandelroute, incl. landschapsplan	€ 10.000,-
- Technisch plan/bestek, voorbereidingskosten, vergunningen	€ 20.000,-

- Aankoop en inrichting (4,5 km à 25 meter):	€ 600.000,=
- Cultuurhistorisch herstel Koekoeksluis	€ 100.000,=
- Maken en plaatsen van (5) informatiepanelen	€ 7.000,=

Kostenverdeling:

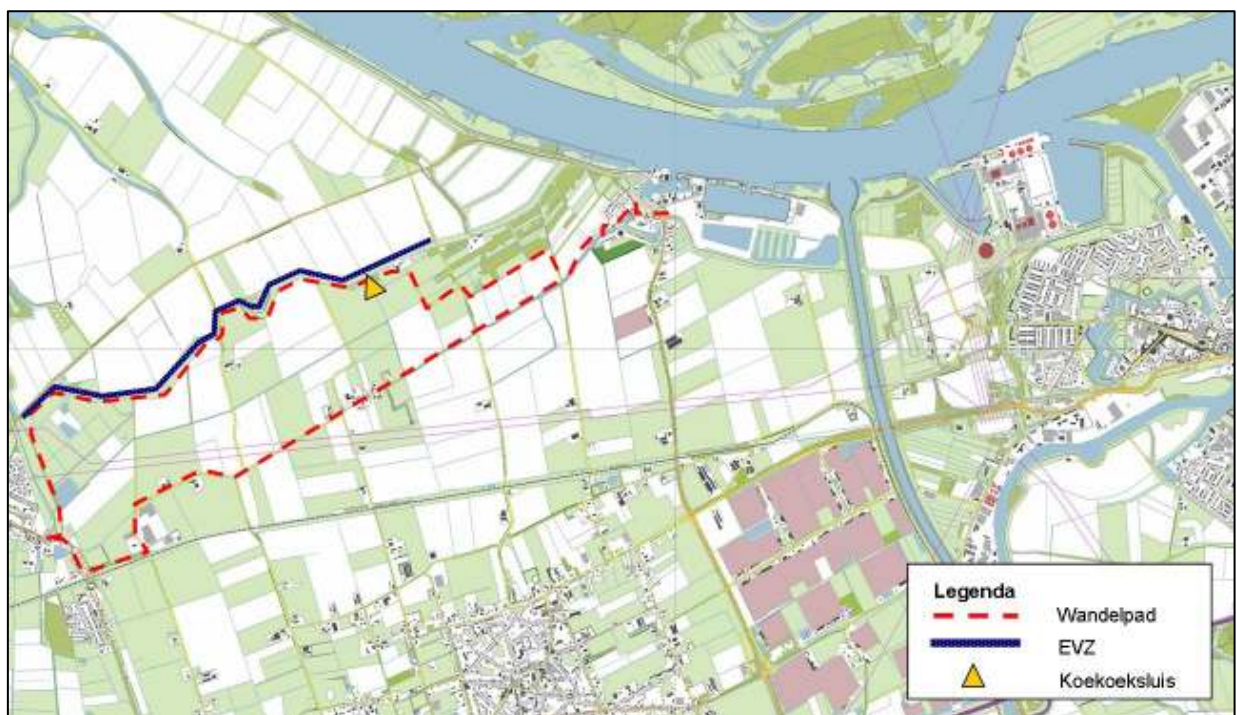
Waterschap en gemeente zijn de belangrijkste financiële partners voor de EVZ. Er is in dit stadium geen eenduidige afbakening te maken in een kostenverdeling. De EVZ-taakstellingen (10/25) spelen daarbij een rol. Maar ook de waterbergingsbelangen (waterschap), het gebruik als onderhoudspad (waterschap) en natuurlijke en landschappelijke afwerking (waterschap en gemeente) dienen daarbij te worden betrokken.

Voor de wandelroute is de gemeente de belangrijkste financier. De grootste kosten in dit verband houden echter direct verband met de koppeling met de EVZ. De overige route is verhard en behoeft, behalve informatiepanelen, weinig aanpassing. Een goede informatievoorziening, zoals over de waterberging en de Zwaluwse Haven, is ook voor het waterschap van belang.

Vooralsnog is ervan uitgegaan dat de kosten van de brochure door sponsoring (advertenties) worden gedekt.

Maatwerk is ook bij een herstel van de Koekoeksluis van toepassing. De financiële mogelijkheden bij de huidige particuliere eigenaar spelen daarbij een rol. Maar ook het waterschap vanuit de waterstaatshistorie en de gemeente vanuit maatschappelijke overwegingen (behoud erfgoed, vergroting van de beleefbaarheid).

Gezien de afhankelijkheid van deze route van de realisatie van de EVZ wordt aanbevolen om dit project als één geheel te realiseren, inclusief de Koekoeksluis. Daarmee worden de kansen voor subsidies vergroot en kunnen eenduidig afspraken over de verdeling van financiën tussen de betrokken partijen worden opgesteld.

Projectvoorstel 13. Emiliapolder: wandelpad gecombineerd met ecologische verbindingzone en sluisherstel

Projectvoorstel 14: Fietsroute Alles over de krijgshistorie

Betrokken partijen:

- Trekker: Samenwerkingsverband Brabant aan de Biesbosch / centrale coördinatiecommissie
- Initiatief: VVV's gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en Breda
- Betrokkenen: gemeenten Geertruidenberg, Drimmelen, Oosterhout en Breda,

Algemene toelichting:

Deze fietsroute vormt een variant op de in 2006 uitgebrachte fietsfolder, maar dan alleen voor dit plangebied. De route leidt langs alle verdedigingswerken, de voormalige overstromingsgebieden en langs diverse plaatsen waar alleen nog veld- en plaatsnamen aan perioden van oorlog en strijd herinneren.

De fietsroute kan worden opgepakt vanaf elke woonkern.

De route kan in de vorm van een eenvoudige folder (een kaart met een beperkte toelichting) bij de VVV's worden aangeboden. Of er kan voor worden gekozen om een iets uitgebreidere brochure met toelichting op te nemen. Een signaal dat op basis van de in 2006 uitgebrachte route werd gegeven is dat juist het op eenvoudige wijze inzichtelijk maken van de samenhang als een belangrijke meerwaarde werd gezien. Er is geen rekening gehouden met een aparte routeaanduiding middels paaltjes of markeringen.

Daarnaast kan deze route één van de varianten vormen die in het digitale routenavigatiesysteem wordt gebracht.

Uitwerking:

Vanaf Drimmelen voert de route door de Emiliapolder en door Oud-Drimmelen, naar Hooge Zwaluwe. Via het fietspad door de venige Zonzeelsche Polder en over de dijk van Helkant komt men in Made, om vanaf daar naar de Linie van Den Hout te fietsen. Deze wordt twee maal doorsneden en daarna komt men in de Binnenpolder, een voormalige militaire overstromingspolder.

Via de Kleine schans van Terheijden, de Linie van de Munnikenhof en de Vrachelse Heide kan men de Spinolaschans bezoeken. Over de Zwarte Dijk, een oud verdedigingslint, rijdt men door de Vuchtpolder, om daarna over het ontginningslint van Hoeveneind en langs de Vrachelse Heide naar Oosterhout te fietsen.

Daar rijdt men via de Ridderstraat en de slotjes naar de Heuvel en om het centrum, naar de Slotbosse Toren.

Vanaf hier voert de route weer door het landelijk gebied, langs diverse kreken en de Donge, naar Geertruidenberg. Via de Markt en de vesting fietst men over de Amertak voor een rondje rondom het glastuinbouwgebied Plukmade. Met name de Steelhovensedijk is in dit verband relevant, al is van de voormalige Stelling nu bijna niets meer herkenbaar.

Via de dijk langs de Amertak komt men weer in Drimmelen.

Kostenindicatie:

- Opstellen folder/fietskaart

* opstellen teksten, figuren, foto's

€ 1.500,=

* drukken brochures (2000 stuks)

€ 5.000,=

Voorstel 14: Fietsroute Alles over de krijgshistorie

Projectvoorstel 15: Gebruik van de vesting van Geertruidenberg

Betrokken partijen:

- Trekker: gemeente Geertruidenberg
- Betrokkenen: VVV Geertruidenberg
- Vertegenwoordiging van de basisscholen uit Geertruidenberg
- Idem voor het Dongemond College

Algemene toelichting:

De vesting van Geertruidenberg wordt nu nog maar beperkt ingezet voor recreatieactiviteiten. Je kunt er wandelen en fietsen en soms zijn er evenementen. Maar voor recreanten en voor lokale bewoners zijn er meer mogelijkheden om de vesting te benutten.

De jeugd is daarbij een belangrijke doelgroep. Kinderen die in hun jeugd veelvuldig op en rond de vesting hebben gespeeld of bij schoolprogramma's meer over de vesting te weten zijn gekomen, zullen de vesting en de Bergse geschiedenis meer waarderen.

In dit voorstel worden enkele overwegingen en ideeën gegeven om meer kansen te benutten.

Eerder zijn al te organiseren evenementen en activiteiten genoemd, die worden hier niet opgenomen.

Uitwerking:

De grote grasvelden van de vesting bieden voldoende ruimte voor vaste inpassingen.

- Voor de allerkleinsten kunnen één of twee speeltuinen op de vesting worden aangelegd. Speeltuinen met thematische speeltuigen, in de geest van de krijgsgeschiedenis. Denk aan een uitkijktoren, een houten kanon als wip, een houten speelfort, etc. Een hek of omheining (bij voorkeur met een groene haag) staan borg voor de veiligheid. Een groene 'aankleding', met enkele bomen of struiken, bieden een landschappelijke meerwaarde;
- Een hertenkamp of kinderboerderij, bijvoorbeeld in een zigzaggende vorm, draagt ook bij aan een indirecte vergroting van de beleefbaarheid voor de jeugd;
- Een trimbaan langs de gehele vesting vergroot de gebruiksmogelijkheden voor de bewoners. Ook hier kunnen de afzonderlijke elementen mede in de geest van de krijgshistorie worden ontworpen, zoals een gemetselde kasteelwand als klimmuur, schans- en linievormige (zigzaggende) structuren als geleiding bij spring- en oefenelementen en het idee van een schandpaal voor buikspieroefeningen;
- Door op een aantal fotogenieke plaatsen kunstzinnige vormen te plaatsen, bijvoorbeeld een kijkdoos in de richting van het fotogenieke punt, worden recreanten gefocust om naar bepaalde punten te kijken. Een brochure met de fotoroute, verkrijgbaar bij de VVV, kan hiervoor aantrekkelijk werken. Een jaarlijkse fotowedstrijd ('de mooiste vestingfoto van het jaar') biedt daarvoor behalve een extra PR ook een borg voor aandacht en waardering bij de bewoners en recreanten;
- Door in één of enkele groepen van de Bergse basisscholen elk jaar tijdens enkele lessen een onderdeel van de geschiedenis van Geertruidenberg te bespreken en dit aan te vullen met een thematische rondleiding langs één van de vestingwerken, al dan niet gebruik makend van een lokale gids, wordt de lokale geschiedenis niet alleen een standaard onderdeel van het lesprogramma, maar ook meer beleefbaar voor de jeugd;
- Een soortgelijke actie kan ook op het niveau van het voortgezet onderwijs (Dongemondcollege) worden gestimuleerd, voor de geschiedenis- en/of aardrijkskundelessen.

Kostenindicatie:

- 2 eenvoudige speeltuinen, met hekwerk en groenvoorzieningen	€ 20.000,=
- eenvoudig hertenkamp (vooral aalbare soorten)	€ 7.500,=
- trimbaan	€ 7.500,=
- kunstzinnige vormen t.b.v. fotoroute met routebrochure	€ 10.000,=

Gebruikte bronnen en literatuur

Adviesbureau BRO, 2005.

West-Brabantse verdedigingslijnes toeristisch en landschappelijk in het vizier.

Adviesbureau BRO/gemeente Geertruidenberg, 2001.

StructuurvisiePlus.

Adviesbureau BRO/Gemeente Oosterhout, 2000.

Visie op het buitengebied.

Adviesbureau BRO/Gemeente Drimmelen, 2001.

Structuurvisie Plus.

Buro Hemmen/Faunaconsult/waterschap Land van Nassau, 2001.

Natuurlijk strijdtoneel. Visie op een meer ecologische inrichting van de Schans van Terheijden.

Dienst Landelijk Gebied, 2006.

Definitief Inrichtingsplan Teteringen, deelplan Groote Kruisvaart, Strikberg en Linie van de Munnikenhof.

ETIN Adviseurs, 2005.

Economische perspectieven Noord-Brabants platteland.

Gemeente Geertruidenberg, 2000.

Toeristisch Recreatief Actieplan Geertruidenberg (TRAG) 2000-2004. Eruit halen wat erin zit.

Gemeente Breda, 2005.

Ontwikkelingsvisie Breda 2020.

Gemeente Breda, 2005.

Evaluatienota Toeristisch Recreatief Actieplan 2004-2005.

Gemeente Drimmelen, 2006.

Concept-Startnotitie Toerisme en recreatie.

Gemeente Oosterhout, 2001.

Beleidsnota toerisme en recreatie 2001-2005.

Koninklijke Vereniging MKB-Nederland en RABObank, 2005.

Masterplan vrijetijdsindustrie.

P. van Dijk / Waterschap Land van Nassau, 2003.

Landschap en waterbeheer in Noordwest-Brabant.

P. van Dijk / Heemkundekring De Heerlijkheid Oosterhout, 2005.

De Slotbosse Toren. Een lange geschiedenis van aftakeling en sloop.

Provincie Noord-Brabant, 1991.

Cultuurhistorische inventarisatie Noord-Brabant. Monumenten Inventarisatie Project. Gemeente Made en Drimmelen.

Provincie Noord-Brabant, 1992.

Cultuurhistorische inventarisatie Noord-Brabant. Monumenten Inventarisatie Project. Gemeente Geertruidenberg.

Provincie Noord-Brabant, 1993.

Cultuurhistorische inventarisatie Noord-Brabant. Monumenten Inventarisatie Project. Gemeente Oosterhout.

Provincie Noord-Brabant, 2002.
Streekplan Noord-Brabant. Brabant in Balans.

Provincie Noord-Brabant, 2005.
Gebiedsplan Wijde Biesbosch.

Provincie Noord-Brabant, 2005.
Cultuurhistorische waardenkaart (website: www.chw.brabant.nl)

Provincie Noord-Brabant, 2006.
Over de hele linie. Verleden, heden en toekomst van de Zuiderwaterlinie.

Provincie Noord-Brabant, 2006.
Investeringsbudget Landelijk Gebied, Bestuursvereenkomst 2007-2013 tussen het Rijk en de Provincie Noord-Brabant.

RABO bank, Directoraat Kennis en Economisch Onderzoek, 2006.
Samen werken in de Amerstreek. Een studie naar de regionale economie.

Routebureau Brabant, 2005.
Fietsroutenetwerk De Wijde Biesbosch.

SES West-Brabant, 2002.
Spínolaroute. Fietsen langs de belegeringslinies van Breda.

SES West-Brabant, 2003.
Gewoon werken. Sociaal-economische Visie West-Brabant 2004.

SES West-Brabant, 2004.
Regionale beleidsvisie recreatie en toerisme.

Stichting Recreatie Kennis- en Innovatiecentrum, 2001.
Beeldenboek recreatie.

Stichting Recreatie Kennis- en Innovatiecentrum, 2003.
Groene diensten en recreatie.

Herman Vuijsje. Opinie. De toekomst van het Nederlandse cultuurlandschap: meer duidelijkheid van de overheid gevraagd
(in: Ruimte in debat, 01-2006).

VROM-raad. 2006.
Groeten uit Holland. Advies over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit.

Website Investeringsbudget landelijk Gebied: www.ilg.nu.

Zandvoort Ordening & Advies / Gemeente Oosterhout, 2000.
Stadsvisie-Plus. Een ontwikkelingsvisie voor de gemeente Oosterhout tot 2015

BIJLAGE 1. Nadere specificatie resultaten van de enquête (april 2006)

De enquête levert de volgende inzichten en gegevens:

- ca. 80% geeft aan redelijk tot goed bekend te zijn met de verdedigingswerken en de geschiedenis daarvan;
- Men heeft brede verwachtingen van dit project: vooral meer historisch besef bij bewoners en bedrijven en een economisch effect door meer bezoek/verblijf en gebruik van horeca door zowel mensen van buiten het gebied als van lokale bewoners, daarnaast ook een bredere bekendheid van de kwaliteiten van deze regio en een betere recreatiewaarde voor vooral de lokale bewoners. En tenslotte in beperkte mate een groei van activiteiten en evenementen;
- Ruim 75% geeft dan ook aan dat zij dit een goed project vinden, door de koppeling van economie, landschap en recreatie. De overigen staan neutraal hierin en wachten af waar de voorstellen toe gaan leiden;
- Prioriteit (50% van reacties) ligt bij herstel van de historische waarden in regionaal verband, 30% vindt dat de prioriteit bij het lokaal economisch effect zou moeten liggen. Slechts 10% is van mening dat de prioriteit ligt bij verbetering als uitloopgebied voor bewoners;
- De meningen over de belevingswaarde (herkenbaarheid, toegankelijkheid) verschillen sterk:
 - De vestingwerken van Geertruidenberg worden overwegend hoog gewaardeerd als herkenbaar en toegankelijk. Enkelen geven aan dat de bewegwijzering te wensen over laat, maar dat dit deels wordt ondervangen door de diverse georganiseerde rondleidingen.
 - De Spinolaschans en de Kleine Schans worden vooral redelijk tot hoog gewaardeerd. Met name de herkenbaarheid en toegankelijkheid van de Spinolaschans laten te wensen over. De hoge begroeiingen, de (on)zichtbaarheid vanaf de openbare weg, het gebrek aan bewegwijzering, de verlandde grachten en de gebrekkige parkeermogelijkheden worden als minpunten benoemd. Voor de Kleine schans worden de verzakkingen en de afsluiting voor het publiek enkele malen als minpunt genoemd.
 - De belevingswaarde van Linies van Den Hout en van de Munnikenhof worden evenredig laag, redelijk en hoog gewaardeerd. Ook hier worden de hoge begroeiing, verlandde grachten, beperkte zichtbaarheid, ontbreken van bankjes en picknickplaatsen en gebrek aan bewegwijzering als minpunten genoemd, anderzijds worden juist de toegankelijkheid en de natuurwaarden gewaardeerd.
- Circa 80% van de reacties geeft aan het kappen van bomen en omvormen naar struwelen van de beide linies t.b.v. de belevingswaarde een prima voorstel te vinden, 13% wil dit niet en 7% heeft geen mening;
- Ook geeft circa 80% aan de toegankelijkheid van de verdedigingswerken te willen verbeteren, vooral omdat dit een belangrijk aspect is voor draagvlakontwikkeling en ontwikkeling van historisch besef. Zo'n 20% is van mening dat de toegankelijkheid voldoende is of zelfs minder mag, vooral t.b.v. cultuurhistorisch behoud;
- Ruim 90% vindt een nieuwe thematische fietsroute een meerwaarde. Ruim de helft daarvan stelt dat een folder voldoende is, de overigen willen dit breder oppakken en koppelen met PR en bedrijfsleven;
- Er is veel behoefte aan een verbetering van de regionale wandelmogelijkheden. Een beperkt aantal geven aan prioriteit te stellen bij lokale uitlopmogelijkheden, het overgrote deel wenst nieuwe wandelroutes, vooral nieuwe paden door het landelijk gebied en een verbinding met een Lange Afstand Wandelroute;
- De meningen over de toegankelijkheid van beschikbare gebiedsinformatie (met name aanwezigheid en keuzevariatie in accommodatie) voor toeristen van buiten deze regio verschillen. Bijna 50% is van mening dat deze informatie vooral via de VVV's en internet en deels via samenwerkingsverbanden toegankelijk is. Ruim 35% vindt dit juist niet, mede doordat

er geen goede toeristisch-recreatieve samenwerkingsverbanden zijn. De overigen hebben geen mening;

- De (3) bedrijven hebben aangegeven best mogelijkheden te zien om aan te sluiten bij deze projectdoelstellingen, met name door verbetering van de samenwerking en overkoepelende overlegstructuren of door thematische aanbiedingen;
 - Risico's zijn nauwelijks aangegeven. Het belangrijkste risico zijn de verschillen tussen de belangen en inzichten omtrent cultuurhistorie en natuur. Ook geven enkelen aan dat de vermarkting en uitvoering van dit project een risico is, in die zin: wie gaat dat trekken en betalen?
 - Bijna 75% vindt dat een aparte coördinerende organisatie wenselijk is om dit project verder op te pakken, 20% vindt dit niet nodig;
 - Met betrekking tot PR en voorlichting zien de meesten graag een boekje met het toeristisch-recreatieve aanbod en gebiedsinformatie. Velen opteren daarnaast voor een eigen regiowebsite en een apart 'hoekje' met info over de lokale verdedigingswerken bij de VVV's. Een eigen logo, een eenmalige brochure of een nieuwsbrief en een eigen informatiecentrum (bijv. door koppeling met een regionaal museum) staan minder in de belangstelling;
- Overige genoemde aandachtspunten: geld, betrokkenheid van de Vest bij Waspik en de Lunet van Raamsdonksveer, borging van dit project binnen de Werk- en Stuurgroep rondom de verdedigingslinies van West-Brabant, aandacht voor integratiekansen met nevenfuncties en de betrokkenheid van lokale toeristisch-recreatieve ondernemers.

De visies, ideeën en voorstellen die uit de workshop kwamen zijn gerubriceerd naar 4 thema's.

1) Zichtbaarheid, beleefbaarheid en gebruik van de werken

- Meer water aanbrengen rondom de schansen, in oude staat herstellen, kappen van bebossing
- Uitkijktorens plaatsen (in eenheid met de natuur) om de schansen goed te kunnen bekijken van bovenaf.
- Bij schansen borden plaatsen met foto van vroeger en nu
- Slotbosse Toren: Middeleeuws theater met muziek en dans (ook voor kinderen)
- Fort Lunette erbij betrekken
- Uitkijktorens plaatsen/uitzichtpunten
- Educatieborden met luchtfoto's
- Beeldentuin in de Lunet
- Picknicken op de redoutes
- Amfitheater in Spinolaschans
- Slotbosse Toren meer zichtbaar maken (zowel letterlijk als het verhaal meer vertellen)

2) Bereikbaarheid en ontsluiting van de werken

- Aandacht voor toegankelijkheid rolstoelen en minder validen
- Silhouetbord bij wateraanlegplaatsen
- Betere gebiedsinfo in havens
- Parkeervoorzieningen
- Oude parkeerplaats langs snelweg Houtse Linie als nieuwe entree

3) Regionale samenhang tussen de werken en verdere omgeving

- Jachtpaden terugbrengen over boerenlanden
- Zwembad Randoet bij plannen betrekken
- De oude Krijgstroute van Breda naar Geertruidenberg als wandelpad herstellen. Wel aangepast zodat de route langs de aantrekkelijke punten en verdedigingswerken loopt. Eventueel verkorte routes (kleine rondjes). Andere optie is om de heenweg (Breda-Geertruidenberg) te wandelen en de terugweg met de rondvaart weer terug.
- Meer bewegwijzering
- Alle wandel- en fietsroutes krijgen de benamingen uit krijgsgeschiedenis
- Wandelen, combinatie met kaasboerderij, eendenkooi (Binnenpolder van Terheijden)
- Nordic walking
- Route langs molens, oud klooster
- Pleisterplaatsen, culinaire route (krijgsmenu)
- Veerpontje(s), zoals op de kop van het kanaal Amertak
- Combinatie wandel-/fietsroute met bootroute (heen of terug)
- Knapzakroute: van ene boer naar de andere (ZLTO)
- Theaterroute-arrangement: dagtocht uit Spaanse & Franse tijd
- Fiets-voetbrug over kanaal (Drimmelen-Amercentrale)
- Rondje Geertruidenberg op de fiets
- Thema: bezoek Historische stad: Willem van Oranje
- Bruine borden langs rijkswegen (zoals in buitenland)
- Met licht de linies kunnen 'aanzetten' (lichtbakens)
- Gebruik maken van SBB-paalkampeervoorzieningen
- Kanoroute met arrangement

- LAW-pad
- Passe-partout als bouwsteen voor arrangementen (één- en meerdaags)
- Boerengolf-combi bij Linie Den Hout
- Binnenpolder e.o./Niels Mureau (akkerranden): excursies, lopen door landelijk gebied
- Begroeiing Spinolaschans: kappen of niet: afhankelijk van gebruik schans (bijv. bij regelmatige theatervoorstellingen biedt de begroeiing intimiteit/beslotenheid en een ecologische meerwaarde)
- Dagje 'Oud-Hollands landverdedigen' organiseren (als arrangement en/of voor groepen, zoals bedrijfsuitjes). Vergelijkbaar met Oud-Hollandse spelenroute langs kroegen in Breda
- Aankleding/thematische markeringen aanrijroutes à la Efteling
- Jeugdmonumentendag. In Geertruidenberg is in mei een Jeugdmonumentendag. Dit zou voor over de hele streek kunnen worden getrokken en dit project zou als speerpunt hierin kunnen dienen.
- Les-/educatiepakketten voor scholen maken, aangevuld met excursie door gids.
- Groepdagtochten organiseren. Drie of vier weekenden achtereenvolgend worden theatergroepen ingezet (of de Bergse Batterij) die bij de schansen de strijd/ geschiedenis nabootsen die heeft plaatsgevonden. Dit kan in de diverse perioden van de geschiedenis. Je kan denken dat je op een dag op drie of vier plekken voorstellingen krijgt. Je kan je verplaatsen per auto, bus of fiets.

4) Samenwerking en PR

- ✓ Communicatie tussen weekbladen verbeteren
- ✓ Meer routebrochures uitbrengen
- ✓ PR-actie: persbus laten rondrijden bij eerste projectrealisatie
- ✓ Omroep Brabant (TV) inzien over dit project
- ✓ Internetlinks via websites van BBT, Vestingsteden, UiteenBrabant, BrabantdBiesbosch, Bijzonder Brabant, etc.
- ✓ Presentatie van activiteiten op gemeentelijke borden
- ✓ Betere links tussen VVV's
- ✓ Meer regionale samenwerkingsverbanden (overheden, ondernemers)